

1821-2021

10 Συνέδρια για τὰ 200 χρόνια
τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

Β΄ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

«Ἡ ζωὴ τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων ἐπὶ Τουρκοκρατίας.

Καταπίεση - Κοινοτισμός - Παιδεία»

© ΙΕΡΑ ΣΥΝΟΔΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
Ειδική Συνοδική Έπιτροπή Πολιτιστικής Ταυτότητας

1821-2021: 10 Συνέδρια για τὰ 200 χρόνια τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης

Πρακτικά Β΄ Συνεδρίου:

«Ἡ ζωή τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων ἐπί Τουρκοκρατίας. Καταπίεση - Κοινοτι-
σμός - Παιδεία»

Εὐθύνη ἐκδόσεως: Ἐπιστημονική Ἐπιτροπή Συνεδρίου

Συντονιστής ἐκδόσεως: Ἀρχιμ. Βαρθολομαῖος Ἀντωνίου-Τριανταφυλλίδης

ΑΘΗΝΑ 2014

© Ἐκδόσεις: “ΑΡΧΟΝΤΑΡΙΚΙ”

Ν. Σαμπαζιώτης - Ἀ. Ἰορδάνου Ο.Ε.

Λυκούργου 12 - 183 45 Μοσχάτο

Τηλ.: 210 9310605, Fax: 210 9344407

www.archontariki.eu, e-mail: info@archontariki.eu

ISBN: 978-960-9794-17-6

ΙΕΡΑ ΣΥΝΟΔΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ
ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ειδική Συνοδική Έπιτροπή Πολιτιστικής Ταυτότητας

1821-2021

10 Συνέδρια για τὰ 200 χρόνια
τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

Β' ΣΥΝΕΔΡΙΟ

«Ἡ ζώή τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων ἐπί Τουρκοκρατίας.

Καταπίεση - Κοινοτισμός - Παιδεία»

(Ἱερά Μονή Πεντέλης, 22-23 Νοεμβρίου 2013)

Ἑλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη
τ. Καθηγήτρια Ἱστορίας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Ἴονιο Πανεπιστήμιο

«Πρὸς ψυχικὴν ὠφέλειαν καὶ ἐπίδοσιν
τοῦ ἡμετέρου γένους».

Οἱ ἀντιλήψεις γιὰ τὴν παιδεία κατὰ τὴν Τουρκοκρατία

Ηλέξη παιδεία ἔχει ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα τὴν ἔννοια κυρίως τῆς ἀνατροφῆς τοῦ παιδιοῦ, τῆς ἐκπαίδευσῆς του μέσῳ μιᾶς συστηματικῆς διαδικασίας ἀγωγῆς καὶ τῆς ἀπόκτησης πνευματικῶν, ἀλλὰ καὶ ἠθικῶν καὶ κοινωνικοπολιτικῶν γνώσεων. Ἡ μάθησις ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴν παιδευτικὴν διαδικασίαν, οἱ γνώσεις, ἡ πνευματικὴ καλλιέργεια στὶς τέχνες καὶ τὶς ἐπιστῆμες, ἀλλὰ καὶ ἡ παράλληλη ψυχικὴ καλλιέργεια, ἡ τελικὴ διαμόρφωσις τοῦ ἦθους, τῆς προσωπικότητος, τῆς ἐν γένει συμπεριφορᾶς τοῦ ἀτόμου ὥστε νὰ ἐντάσσεται ἀρμονικὰ καὶ νὰ συνεισφέρει θετικὰ στὸ κοινωνικὸ σύνολο, τὸ ἀποτέλεσμα δηλαδὴ τῆς προηγούμενης μακρᾶς περιόδου διαπαιδαγωγῆς καὶ ἀνάπτυξης τῶν νοητικῶν καὶ λοιπῶν ἀνθρώπινων ἰκανοτήτων, ἐπίσης ἀποκαλοῦνται παιδεία.

Μελέτες ποὺ νὰ διευκρινίζουν πῶς ἀκριβῶς ἀντιλαμβάνονταν διαχρονικὰ καὶ θεωρητικὰ τὴν ἔννοια τῆς παιδείας στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας εἶναι σπάνιες. Τὸ θέμα ἐξετάζεται κυρίως σὲ σχέση μὲ τὴν διαδικασίαν τῆς παρεχόμενης σχολικῆς ἐκπαίδευσῆς, κυρίως κατὰ τὴν περίοδο πρόσληψης τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τὴν συνεπαγόμενη μεταβολὴ ποὺ ἐπῆλθε σὲ αὐτήν. Οἱ θεωρητικὲς ἀναζητήσεις ὡς πρὸς τὸ πῶς ἀντιλαμβάνονταν τὴν παιδείαν, ποῖος ἦταν ὁ στόχος τῆς καὶ τὸ ζητούμενο ἐπιθυμητὸ ἀποτέλεσμα, ἂν καὶ σὲ ποῖο βαθμὸ ὑπῆρχαν διαφοροποιήσεις, συγκλίσεις ἢ ἀποκλίσεις στοὺς στόχους αὐτοῦς, παραμένει ἓνα θέμα ποὺ χρήζει μεγαλύτερης διερεύνησης.

Κύριες πηγὲς στὴν ἀναζήτησιν τῶν ἀντιλήψεων γιὰ τὴν παιδείαν εἶναι κείμενα καὶ ἐπιστολῆς λογίων ἀπὸ τὸν 16ο κυρίως αἰῶνα καὶ ἔξῃς, ἐνῶ ἀπὸ τὸν 17ο αἰῶνα ἔχουμε πλέον καὶ ἄλλα κείμενα, καθὼς ἐπίσης σταδιακὰ ἀλλὰ μὲ αὐξανόμενη συχνότητα καὶ ἔγγραφα. Γιὰ τὸ θέμα μας ἔχουν ἰδιαίτερη σημασία τὰ

σιγιλλιώδη πατριαρχικά καὶ συνοδικὰ γράμματα γιὰ τὴ σύσταση σχολείων, κατ' ἐξοχὴν δὲ τὰ προοίμιά τους, καθὼς ἐξέφραζαν τὴν ἐπίσημη ἄποψη περὶ παιδείας. Ἀπὸ τὸν 18ο αἰώνα καὶ μέχρι τὴν Ἐπανάσταση αὐξάνει σὺν τῷ χρόνῳ ἐντυπωσιακὰ καὶ ἡ παραγωγή βιβλίων, ὅποτε οἱ χρήσιμες πηγές πολλαπλασιάζονται ἐντυπωσιακὰ καὶ μαζί τους ἡ νεότερη καὶ σύγχρονη βιβλιογραφία.

Οἱ πηγές μας, ὡστόσο, περιέχουν ἐγγενῆ προβλήματα. Οἱ ἀντιλήψεις τῶν λογίων ἐκφράζονται συνήθως σποραδικὰ καὶ ἀποσπασματικὰ σὲ διάφορα κείμενά τους, σπανίως δὲ ὀλοκληρωμένα καὶ συστηματικά. Τὰ ἔγγραφα δὲν σώζονται ὅλα. Στὰ προοίμια δὲ τῶν πατριαρχικῶν γραμμάτων παρατηρεῖται μιὰ σημαντικὴ τυποποίησις, ἔτσι ποὺ δὲν εἶναι βέβαιο ἂν ἐκφράζουν πάντοτε πραγματικὴ προσήλωσις σὲ συγκεκριμένες ἀπόψεις, ἢ ἀναπαράγουν μὲ γραφειοκρατικὸ τρόπο προϋπάρχοντα ὑποδείγματα τῆς πατριαρχικῆς γραμματείας. Ἐπιπλέον, οἱ ἐκδότες τῶν ἐγγράφων συχνὰ στὴν ἔκδοσις παρέλειπαν τὰ προοίμια μερικῶς ἢ ὀλικῶς, ὥστε σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις δὲν διαθέτουμε τὴν πηγὴ αὐτή¹. Οἱ δυσκολίες ἐπιτείνονται ἀπὸ τὸν μεγάλο ὄγκο τῆς βιβλιογραφίας καὶ τὴν ὑπαρξὴ ἀνεκδότων ἢ ἐλλιπῶς ἐκδεδομένων πηγῶν. Πρέπει, ἐπίσης, νὰ προστεθεῖ πὼς τὸ θέμα τῆς παιδείας τόσο στὴ θεωρητικὴ ὅσο καὶ στὴν πρακτικὴ του ἔκφρασις εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀπομονωθεῖ ἀπὸ τὸ ὅλο ἱστορικὸ του περιβάλλον. Τὰ φαινόμενα, οἱ ἰδέες, οἱ μεμονωμένες ἢ συλλογικὲς πράξεις ὑφίστανται καὶ ἐξελίσσονται μέσα στὸν χρόνο καὶ οἱ ἐκάστοτε συγκεκριμένες πολιτικὲς, κοινωνικὲς, οἰκονομικὲς συνθήκες ἀλληλοεπιδρῶν καὶ ἐπηρεάζουν θεωρητικὰ καὶ πρακτικὰ μαζί μὲ ὅλα τὰ ἄλλα καὶ τὴν περὶ παιδείας ἀντίληψιν. Συνεπῶς, μιὰ πλήρης θεώρησις τοῦ θέματος ἀπαιτεῖ πολὺ μεγαλύτερη ἔρευνα ποὺ ξεπερνᾷ τὰ ὄρια τῆς ἐργασίας αὐτῆς, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ μόνο μιὰ πρώτη προσέγγισις.

Τὰ περισσότερα ἐπίσημα κείμενα ποὺ σώζονται ἐπιδίδονται κυρίως στὴν ἐξύμνησις τῆς παιδείας καὶ ὄχι στὴ διατύπωσις τοῦ περιεχομένου ἢ τῆς ἐννοίας της. Αὐτὰ συνάγονται συνήθως ἐμμέσως καὶ ἐπιβεβαιώνονται ἀπὸ τὴ δομὴ καὶ τὴν πρακτικὴ τῆς ἀκολουθούμενης ἐκπαίδευσις.

Ἡ παιδεία διαχρονικὰ ὁμολογεῖται ὡς τὸ ὑπέρτατο ἀγαθὸ στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων. Εἶναι ταυτόχρονα «θεάρεστον καὶ θεοφιλὲς ἔργον»². Ἡ μεγάλη

1. Πρὸβλ. Ἰωακεῖμ Φορόπουλος, «Ἐγγραφα τοῦ Πατριαρχικοῦ Ἀρχιεπισκοπικοῦ Ἀρχιεπισκοπικοῦ. Πηγὰι τῆς ἱστορίας τῆς ἰδρύσεως, συντηρήσεως καὶ διοικήσεως τῶν Σχολῶν τοῦ Γένους ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ταῖς ἐπαρχίαις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, ἔτος Κ' (1900), σ. 435, 517, 518, 519, ἔτος ΚΑ' (1901), σ. 34.

2. Στὸ ἴδιον, ἔτος Κ' (1900), σ. (1716-1726). Ἐπίσης, θεωρεῖται «θεόδοτον καὶ κοινῇ τῷ γένει ἀγαθόν», Μ. Ἰ. Γεδεών, *Γράμματα πατριαρχικά περὶ τῆς Μ. τοῦ Γ. Σχολῆς (Πατριαρχ-*

σημασία της συνήθως θεμελιώνεται με τὴ συχνὴ μνεία κειμένων ἀπὸ τὴν Ἁγία Γραφή καὶ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ὅπως τοὺς Ψαλμοὺς τοῦ Δαβὶδ (συνήθως μνημονεύεται τὸ «δράξασθε παιδείας, μήποτε ὀργισθῆ Κύριος καὶ ἀπολείσθε ἐξ ὁδοῦ δικαίας»)³, τὸν Ἐκκλησιαστή, τὶς Παροιμίαις τοῦ Σολομώντος (π.χ. τὸ «μακάριος ὁ ἄνθρωπος ὃς εὗρε σοφίαν καὶ θνητὸς ὃς οἶδε φρόνησιν» ἢ τὸ «Σοφία ἐν ἐξόδοις ὑμνεῖται, ἐν δὲ πλατείαις παρρησίαν ἄγει»)⁴, τὸν Ἀπόστολο Παῦλο⁵, καὶ τὸν Γρηγόριο τὸν Θεολόγο⁶. Ἐπανελημμένως, στὰ προοίμια τῶν πατριαρχικῶν γράμματα ἀπαντοῦν με μικρὲς παραλλαγὲς φράσεις ὅπως: «Ὅτι μὲν οὖν τῶν ἐν τῷ μετὰ σώματος τῷδε βίω καλῶν ἢ παιδεία ἀσυγκρίτως ἀπάντων ὑπέρεκτεται ἀναντιρρήτῳ δῆπουθεν καὶ πᾶσιν ὁμολογούμενον...»⁷, ἢ «τῶν ἐν τῷ μετὰ σώματος τῷδε βίω ὁμολογούμενων ὄντως παρ' ἀνθρώποις καλῶν τὸ τῆς παιδείας καὶ μαθήσεως χρῆμα ἀσυγκρίτως πάντων τῶν λοιπῶν ὑπερίδρυται καὶ τὴν ἀνωτάτω χώραν κεκλήρωται κατὰ τὸν μέγαν ἐν θεολογίᾳ Γρηγόριον»⁸, καὶ ἀκόμη «παιδείας καὶ σοφίας Κυρίου κρεῖττον οὐδὲν ἐν τῷ μετὰ σώματος βίω τῶν ὁμολογούμενων

χικῆς Ἀκαδημίας), ἀνατύπωσις ἐκ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἀλήθειας, Κωνσταντινούπολη 1903, σ. 130. (Στὸ ἐξῆς Γράμματα πατριαρχικά).

3. Ψαλμοὶ 2.12. Ἰ. Φορόπουλος, ὁ.π., Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, ἔτος Κ' (1900), σ. 93.
4. Παροιμίαι Α'.13, 20-21, καὶ Η'.12. Ἐπίσης Σοφία Σειράχ 26.14. Ἰ. Φορόπουλος, ὁ.π., Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, ἔτος Κ' (1900), σ. 126, 239. E. de Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Românilor*: N. Iorga, *Documente grecești privitoare la Istoria Românilor*, partea II 1716-1777, Βουκουρέστι 1917, σ. 1002, 1887 (στὸ ἐξῆς N. Iorga, *Documente grecești*, II). Γ. Π. Ἀγγελόπουλος, *Τὰ κατὰ τὸν ἀοίδιμον πρωταθλητὴν τοῦ ἱεροῦ τῶν Ἑλλήνων ἀγῶνος τὸν Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριον τὸν Ε΄. Καταταχθέντα μὲν, διορθωθέντα καὶ ὑπομνηματισθέντα ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Γ. Γ. Παπαδοπούλου, συλλεγέντα δὲ καὶ ἐκδοθέντα ὑπὸ Γ. Π. Ἀγγελοπούλου*, Ἀθήνα 1865, τ. Α', σ. 141 (ἀρ. 12).
5. N. Iorga, ὁ.π., σ. 1002. Ἰ. Φορόπουλος, ὁ.π., Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, ἔτος Κ' (1900), σ. 242. Κ. Μ. Κούμας, «Παιδαγωγικὰ περὶ παιδείας καὶ σχολείων», *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, 18 (15 Σεπτ. 1819), σ. 730.
6. Χρησιμοποιεῖται σὲ παράφραση τὸ «οἶμαι δὲ πᾶσιν ἀνωμολογηθῆαι τὸν νοῦν ἐχόντων, παιδευσιν τῶν παρ' ἡμῖν ἀγαθῶν εἶναι τὸ πρῶτον· οὐ ταύτην μόνην τὴν εὐγενεστέραν καὶ ἡμετέραν, ἢ πᾶν τὸ ἐν λόγοις κομψὸν καὶ φιλότιμον ἀτιμάζουσα μόνης ἔχεται τῆς σωτηρίας καὶ τοῦ κάλλους τῶν νοουμένων», *Λόγος μγ΄. Ἐπιτάφιος εἰς τὸν Μέγαν Βασίλειον Ἐπίσκοπον Καισαρείας Καππαδοκίας*, 11.
7. Μ. Ἰ. Γεδεών, *Χρονικὰ τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας. Ἱστορικαὶ Εἰδήσεις περὶ τῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς 1454-1830*, Κωνσταντινούπολη 1883, σ. 149. ὑπόσημ. 2. Μ. Δ. Χ[αμουδόπουλος], «Ἡ Πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή», *Ἀλήθεια*, τ. Α' (1880-1), σ. 287.
8. Ἰ. Φορόπουλος, ὁ.π., Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, ἔτος Κ' (1900), σ. 126, 239, 298, 343, 395. Μ.Ἰ. Γεδεών, *Γράμματα πατριαρχικά*, σ. 14, 24. Γ. Π. Ἀγγελόπουλος, ὁ.π., τ. Α', σ. 141 (ἀρ.

ὄντως καλῶν, διὰ τὸ περιὸν τῆς ἀξίας τοῦ ὑποκειμένου»⁹ κ.ο.κ.

Σπανιότερη εἶναι ἡ χρήση ἢ ἡ μνεῖα κειμένων τῆς ἀρχαίας γραμματείας τὰ ὁποῖα συναντῶνται περισσότερο σὲ κείμενα τῶν λογίων τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἂν καὶ ὁ Πατριάρχης Χρυσάνθος Νοταρᾶς συχνὰ εἶτε χρησιμοποιεῖ, εἶτε μνημονεύει κείμενα τοῦ Πλάτωνα, τοῦ Ἀριστοτέλη, Ξενοφῶντα, Ἐρμογένη, Ἀρχιμήδη, Γαληνοῦ, Πτολεμαίου, τὸ ἴδιο καὶ ὁ Δωρόθεος ὁ Λέσβιος κ.ἄ.¹⁰

Ἡ ἕκταση τῶν προοιμίων τῶν σιγιλλιωδῶν γραμμάτων ποικίλλει, ἀλλὰ εἶναι συνήθως μικρῆ. Ξεχωριστὴ περίπτωση ἀποτελεῖ τὸ προοίμιο τοῦ γράμματος γιὰ τὴ σύσταση τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας τὸ 1748, ἔργο τοῦ διδασκάλου Δωροθέου Λεσβίου. Πρόκειται γιὰ ἕνα μακροσκελέστατο καὶ μᾶλλον φλύαρο ἐγκώμιο τῆς παιδείας ἀνερχόμενο σὲ περισσότερους ἀπὸ 400 στίχους στὸν Ε΄ πατριαρχικὸ κώδικα¹¹ καὶ σὲ 25 σελίδες τοῦ κώδικα ΜΠΤ 474, ἔναντι μόλις τριῶν σελίδων τοῦ κυρίως κειμένου στὸν ἴδιο κώδικα¹². Ἀπὸ τὸ προοίμιο ἔχει ἐκδοθεῖ μόνο ἕνα πολὺ μικρὸ μέρος, ἀλλὰ ἐπικεῖται νέα πλήρης ἔκδοση τοῦ πατριαρχικοῦ γράμματος^{12α}.

12), 162 (ἀρ. 18). Ἐρμῆς ὁ Λόγιος, 15 Φεβρουαρίου 1812, σ. 59-60. Εὐθύμιος Καστόρχης, *Περὶ τῆς ἐν Δημητσάνῃ Ἑλληνικῆς Σχολῆς καὶ περὶ τῶν καθιδρυτῶν καὶ πρώτων αὐτῆς διδασκάλων*, Ἀθήνα 1847, σ. 53.

9. Ἀθανάσιος Κομνηνὸς Ὑψηλάντης, *Ἐκκλησιαστικῶν καὶ πολιτικῶν τῶν εἰς δώδεκα, βιβλίων Η΄, Θ΄, καὶ Ι΄ ἦτοι, τὰ μετὰ τὴν ἄλωσιν 1453-1789. Ἐκ χειρογράφου ἀνεκδότου τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Σινᾶ*, ἐκδίδοντος Ἀρχιμ. Γερμανοῦ Ἀφθονίδου Σιναΐτου, Κωνσταντινούπολη 1870, σ. 204.

10. «Θέσεις τινὲς περὶ τῆς οἰκοδομῆς τῶν σχολείων Χρυσάνθου πρεσβυτέρου καὶ ἀρχιμανδρίτου τοῦ Παναγίου Τάφου». Βλ. Βαγγέλης Σκουβαρᾶς, «Χρυσάνθος Νοταρᾶς πατριάρχης Ἱεροσολύμων, ἕνας πρωτοπόρος τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ», *Ζεὺς Ὁμαγύριος*, 1 (1971-1972), σ. 127-144 (τὸ κείμενο ἐκδίδεται ἀπὸ τὸν κώδικα Μονῆς Ταξιάρχων 467 (σ. 134-141) ποὺ εἶναι ἐλλιπής). Πηελόπη Στάθη, *Χρυσάνθος Νοταρᾶς, Πατριάρχης Ἱεροσολύμων πρόδρομος ἑλληνικοῦ διαφωτισμοῦ*, Ἀθήνα 1999, σ. 107-112, 185-186. Ἡ Στάθη ἀναφέρεται ἐκτενῶς στὸ κείμενο καὶ ἐκδίδει ἕνα πολὺ μικρὸ τμήμα τοῦ ἀπὸ τὸν κώδικα Μετοχίου Παναγίου Τάφου 411. Θα ἦταν εὐχταία ἢ ἐπανέκδοση τοῦ ἐξαιρετικοῦ αὐτοῦ κειμένου ἀπὸ τὸν ΜΠΤ 411, στὸν ὁποῖο καὶ παραπέμπω ἐδῶ καὶ ἀκολούθως, ἦτοι σ. 219, 223, 226-227 (Πηελόπη Στάθη, *ὁ.π.*, σ. 110-111). Βλ. Ἰ. Φορόπουλος, *ὁ.π.*, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, ἔτος Κ΄ (1900), σ. 343.

11. Ἰ. Φορόπουλος, *ὁ.π.*, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, τ. Κ΄ (1900), σ. 343-344.

12. Ὁ κώδικας ΜΠΤ 474 περιέχει κείμενα τοῦ Δωροθέου τοῦ Λεσβίου ἀντιγραμμένα ἀπὸ τὸν μαθητὴ τοῦ Ἀνανία (κατὰ τὸν Φορόπουλο, *ὁ.π.*, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, τ. Κ΄ (1900), σ. 348, πρόκειται γιὰ τὸν Ἀνανία τὸν Ἀντιπάριο). Τὸ πατριαρχικὸ γράμμα περιέχεται στίς σ. 147-175.

12α. Ἑλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Δωρόθεος ὁ Λέσβιος καὶ τὸ περὶ παιδείας προοίμιο τοῦ σιγιλλιώδους γράμματος τοῦ Παΐσιου Β΄ (1748)», *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά*, τ. 11.

Σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ κείμενα τονίζονται τὰ ἀγαθὰ ἀποτελέσματα τῆς παιδείας καὶ οἱ ὀδυνηρὲς συνέπειες τῆς ἀμάθειας, ἐπὶ παραδείγματι διαβάζουμε «...παιδεία γὰρ κόσμον παρέχει καὶ ἀσφάλειαν. Εὐτυχοῦσιν μὲν κόσμος, ἀτυχοῦσιν δὲ καταφύγιον. Παιδευσίς τε εἰς ἐπίγνωσιν ἀληθείας καὶ ἀγωγὴ σωτήριος...»¹³, ἢ «οὐδὲν γὰρ ἄλλο παιδείας σεμνότερον οὐδ' ἐκπρεπέστερον ἢ προσφυέστερον ἀνθρώπῳ»¹⁴.

Πολὴ συχνὰ ἡ παιδεία συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴ σοφία, ἐνῶ σπανιότερα, χρησιμοποιεῖται ἐναλλακτικὰ ἢ λέξι σοφία ἀντὶ γὰ παιδεία. Σὲ παλαιότερα κείμενα ἡ σοφία ταυτίζεται μὲ τὴν ὀρθὴ γνώση, ἀντίληψη καὶ πίστη στὴ θρησκεία. Τὴν ἀκριβῆ ἔννοια τῆς σοφίας διευκρινίζει διεξοδικὰ ὁ Χρυσανθος Νοταρᾶς: «Κατὰ δύο τρόπους λαμβάνεται ἐν ταῖς Ἀγίαις Γραφαῖς ἡ σοφία, πρῶτον μὲν καθὸ σημαίνει τὴν θεοσέβειαν, τὸν φόβον τοῦ Θεοῦ, καὶ τὴν τοῦ βίου σωφροσύνην ὅπου ἐκ τούτου ἀκολουθεῖ. Δεύτερον δὲ καθὸ δηλοῖ τὴν τελευταίαν τῆς διανοίας ἄσκησιν τόσον εἰς τὰ φυσικά, ὅσον καὶ εἰς τὰ τεχνικά καὶ εἰς τὴν γνῶσιν τῶν ὑπὲρ φύσιν, καὶ σχεδὸν εἰπεῖν τὴν εἶδησιν καὶ ἐπιστήμην, ἣν κυρίως μάθησιν καὶ σοφίαν ὀνομάζομεν τὴν ὁποῖαν καὶ ὀρίζοντες λέγουσιν ὅτι νὰ εἶναι ἐπιστήμη θεῶν καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων»¹⁵. Αὐτὰ παραπέμπουν ἄμεσα στὴ βυζαντινὴ παράδοση μὲ τὸν διαχωρισμὸ τῆς ἔξωθεν σοφίας, τῆς κοσμικῆς, δηλαδή τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς παιδείας, ἀπὸ τὴν ἔσωθεν, τὴν πνευματικὴ, τὴ χριστιανικὴ πίστη, τὴ Θεολογία¹⁶.

Σὲ ἄλλες περιπτώσεις, κυρίως μεταγενέστερες, ἡ λέξι φιλοσοφία συνήθως ἀντικαθιστᾶ τὴ λέξι σοφία. Ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης δίνει τὸν ἀκόλουθο ὀρισμὸ τῆς Φιλοσοφίας, δηλώνοντας πῶς πρῶτος ὁ Πυθαγόρας ἔκανε χρῆση τοῦ ὄρου: «Φιλοσοφία ἐστὶν Ἐπιστήμη πάντων τῶν θεῶν καὶ Ἀνθρωπίνων. Καὶ Θεῶν μὲν ὅταν εἶπω, λέγω τοῦ τῶν ὄντων ἀκροτάτου, καὶ ὑπερτελείου, καὶ ἀπείρου Θεοῦ, καὶ πάντων τῶν παρ' αὐτοῦ δημιουργηθέντων ἀνθρωπί-

13. Νικόλαος πρωτονοτάριος ὁ Χωνιάτης πρὸς Γαβριὴλ Σεβήρο, Io. Lamius, *Deliciae eruditiorum, seu veterum ἀνεκδότων opusculorum collectanea...*, Φλωρεντία 1744, σ. 10' ὁ Νικόλαος παραφράζει ἀρχαίους συγγραφείς, Δημόκριτο, Πλούταρχο κ. ἄ.

14. Ἰ. Φορόπουλος, ὁ.π., *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, ἔτος ΚΑ' (1901), σ. 34. Πρβλ. ἐπίσης μιὰ παρόμοια διατύπωση στὸ πατριαρχικὸ σιγιλλιῶδες γράμμα τοῦ Μελετίου Ζ' γιὰ τὴν Πατριαρχικὴ Ἀκαδημία (1769), Μ. Ἰ. Γεδεών, *Γράμματα πατριαρχικά*, σ. 15. Γιὰ ἄλλες παραλλαγές, βλ. Γ. Π. Ἀγγελόπουλος, ὁ.π., τ. 1, σ. 141 (ἀρ. 12), 162 (ἀρ. 18).

15. «Θέσεις τινὲς περὶ τῆς οἰκοδομῆς τῶν σχολείων Χρυσάνθου...» κώδικας ΜΠΤ 411, σ. 217.

16. Donald M. Nicol, *Church and Society in the Last Centuries of Byzantium*, Cambridge University Press, Cambridge and New York 1979, σ. 31-65.

νων δέ, ἀπασῶν τῶν Ἀνθρώπων πράξεων, καὶ οἰωνδήποτε αὐτῶν ἔργων». Καὶ συμπληρώνει μὲ τὰ ἔξη μέρη στὰ ὁποῖα ὑποδιαιρεῖται ἡ Φιλοσοφία, ἐν οἷς περιλαμβάνει καὶ τὴ Φυσική: «Ἡ Φυσική ἐν μέρος τῆς Φιλοσοφίας ἐστί, τὸ τερπνότερον πάντως, καὶ τὸ πρὸς τὸν Βίον συμφορώτερον»¹⁷. Παρόμοια γράφει καὶ ὁ Κοραῆς συμφωνώντας μὲ τὴν ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἐκφραζόμενη ἄποψη γιὰ τὸ τεράστιο εὖρος τῆς Φιλοσοφίας ποὺ καλύπτει ὅλη τὴν ἀνθρώπινη γνώση: «...οἱ πρόγονοι ἡμῶν ὠνόμαζον Φιλοσοφίαν ὅλην τὴν περιοχὴν τῆς ἀνθρωπίνης παιδείσεως, ἤγουν τὴν θεωρίαν καὶ πράξιν ὅλων ὁμοῦ τῶν χρησίμων εἰς τὸν ἀνθρώπινον βίον»¹⁸. Ὁ δὲ Βούλγαρης¹⁹ ἐξαιρεῖ τὴ θέση τῆς Φιλοσοφίας ἔναντι τῶν λοιπῶν ἐπιστημῶν: «Ἐπιστατεῖ γὰρ ὡς δεσπότης ἡ φιλοσοφία τέχναις ἀπάσαις, οὐ μόνον ταῖς λογικωτέραις δὴ ταύταις, ἀλλὰ καὶ ταῖς βαναύσοις σχεδὸν καὶ χειρουργικαῖς, τῷ παρ' ἑαυτῆς φῶτι καταυγάζουσα καὶ λαμπρύνουσα». Συνεπῶς, ἡ Φιλοσοφία καλύπτει τὸ σύνολο τῶν ἐπιστημονικῶν γνώσεων, ὅλη δηλαδὴ τὴν παιδεία. Αὐτὰ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο τῆς παιδείας.

Ὅπως εἶναι ἀναμενόμενο, ἡ παιδεία συνάπτεται συχνὰ μὲ τὴ μόρφωση ἢ τὴν ἀγωγή, ταυτιζόμενη ἔτσι μὲ τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν ἐξ αὐτῆς μάθηση. Ὡστόσο, ὁ Κούμας προσδιορίζει ὡς παιδεία μὲν τὰ μέσα ἀνάπτυξης τῶν ψυχικῶν δυνάμεων, ὡς ἀνατροφή δὲ τὰ μέσα ἀνάπτυξης τοῦ σώματος, ἐνῶ καὶ τὰ δύο μαζί τὰ ὀνομάζει ἀγωγή²⁰. Γενικά, παρατηρεῖται μιὰ σχετικὴ ἀσάφεια ἢ καὶ ἀσυμφωνία ὡς πρὸς τὴν ἔννοια ποὺ ἀποδίδεται στὴν παιδεία ὄχι μόνο σὲ διαφορετικὲς χρονικὲς περιόδους, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ διαφόρους. Σὲ ἕναν βαθμὸ αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ὅτι ἄλλοτε ἀναφέρονται στὴν παιδευτικὴ διαδικασίαν, ἄλλοτε στὸ πνευματικὸ περιεχόμενο τῆς παιδείας, ἄλλοτε στὰ ἐξ αὐτῆς ἀποτελέσματα καὶ σὲ κάποιες περιπτώσεις σὲ ὅλα αὐτὰ μαζί. Αὐτὸ

17. *Στοιχεῖα Φυσικῆς ἐκ τῶν νεωτέρων συνερανισθέντα ὑπὸ Νικηφόρου ἱερομονάχου τοῦ Θεοτόκου. Ἐκδοθέντα σπουδῆ τε φιλοτίμῳ δαπάνῃ τοῦ Ἑλλογιμωτάτου καὶ Ἐξοχωτάτου ἐν Ἱατροφιλοσόφοις Θωμᾶ Μανδακάσου τοῦ ἐκ Καστορίας. Διορθωθέντα δὲ ὑπὸ Ἀμβροσίου ἱερομονάχου τοῦ Παμπάρεως, τ. Α', Λιψία, 1766, σ. 1, 2, 3.*

18. Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Τὰ εἰς διαφόρους συγγραφεῖς ἐκδοθέντας ἀπὸ τὸν Κοραῆν Προλεγόμενα, Δεύτερον ἐκδιδόμενα διὰ συνδρομῆς τῶν ὁμογενῶν, χ. τ. 1815, σ. 144-145 (στὸ ἔξης Προλεγόμενα).*

19. *Ἐπὶ τῶν ὑπομηματικῶν παρεκβολῶν τοῦ Σοφολογιωτάτου ἐν Ἱεροδιακόνοις Νεοφύτου τῶν εἰς τὸ τέταρτον τῆς Γραμματικῆς Θεοδώρου τοῦ Γαζῆ Κριτικαὶ Ἐπιστάσεις, ἐκτεθεισὰ μὲν καὶ φιλοπονηθεῖσαι ὑπὸ τοῦ πανιερωτάτου ἀρχιεπισκόπου κυρίου Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως ...νῦν δὲ τύποις ἐκδοθεῖσαι ὑπὸ τῆς φιλογενοῦς Αὐταδελφότητος τῶν κυρίων Ζωσιμάδων Α. καὶ Ν. καὶ Ζ. καὶ Μ...., Βιέννη 1806, σ. 100.*

20. *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος, 18 (15 Σεπτεμβρίου 1819), σ. 731*

φαίνεται καὶ στὶς ἀμέσως ἀκολουθοῦσες περιπτώσεις.

Πολὺ συχνὰ ἀναφέρεται ὁ κοινὸς τόπος πὼς ἡ παιδεία (ἢ σοφία, ἢ φιλοσοφία, ἢ μάθησις, ἢ ἀγωγή, ὅποια δηλαδὴ λέξις κι ἂν χρησιμοποιεῖται ἀντὶ τῆς παιδείας), κάνει τοὺς ἀνθρώπους νὰ διαφέρουν ἀπὸ τὰ ζῶα καὶ τοὺς ἐπιτρέπει νὰ τείνουν πρὸς τὸ ἰδανικόν, νὰ προσομοιωθοῦν στὴν εἰκόνα τοῦ Θεοῦ. Γράφει π.χ. ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος ὁ ἐξ Ἀπορρήτων: «Καὶ μέμνησθε ἄρα διὰ παντός, ὅτι μαθήσει μὲν ἔστιν ἃ τῶν ζῶων τοῖς ἀνθρώποις πελάζει καὶ σφίσι ὡς ἐγγύτατα γίγνεται· ἀπαιδευσία δὲ παμπόλλους ἀνθρώπους καταλέγεσθαι τοῖς ἀναισθητοτάτοις ζῴοις... Τὸ μὲν γὰρ ὑπερανίστασθαι καὶ ὑπερκεῖσθαι τῆς τάξεως τῶν ζῶων πλησιάζειν εἶναι Θεῷ, καὶ τὴν πρὸς αὐτὸν ὁμοίωσιν τέλος ὑπάρχειν φιλοσόφου μελέτης»²¹. Ὁ Δωρόθεος ὁ Λέσβιος ἀναφέρει στὸ προοίμιον τοῦ πατριαρχικοῦ γράμματος τοῦ 1748: «οὐδὲν γὰρ ἄλλο παιδεία ἡμῖν, ἢ λόγον ἐμποιεῖ, καὶ ἐντίθησιν, οὐ τὸν προφορικὸν τόνδε μόνον, ...ἀλλὰ πολλῶ πρότερον τούτου τὸν ἐννοηματικὸν τε καὶ ἐνδιάθετον νῶ νοῦν συγγενῆ ἐνειῖσα, καὶ λόγῳ συναρμύζουσαν λόγον»²². Ὁ δὲ Βενιαμὴν ὁ Λέσβιος προσθέτει πὼς γιὰ νὰ ἀποβῆ ὁ ἀνθρώπος εἰκόνα καὶ ὁμοίωσις τοῦ Θεοῦ πρέπει νὰ γίνῃ ἀπὸ δυνάμει ἐνεργεία ὄν λογικὴ καὶ ἐνάρετο διὰ τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς παιδείας²³.

Ὅταν συζητοῦνται τὰ ἀγαθὰ ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν παιδεία στὶς πηγὲς παρουσιάζεται ἀρχικὰ μιὰ συμφωνία στὰ περισσότερα, ἂν ὅχι σὲ ὅλα, τὰ σημεῖα. Ἡ παραδοσιακὴ ἄποψη περὶ τοῦ σκοποῦ τῆς παιδείας ἦταν πὼς πρωτίστως ὁδηγοῦσε στὴν ἠθικὴ τελείωσις τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν ὀρθὴ καὶ πλήρη κατανόησις τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, διὰ τῆς ὁποίας ἐν τέλει θὰ ἐπιτυγχάνετο ἡ ψυχικὴ σωτηρία. Ἡ ἄποψη αὐτὴ συνάπτεται ἀπολύτως μὲ τὰ ὅσα προαναφέρθηκαν. Ἡ παιδεία ἐθεωρεῖτο ἡ πηγὴ καὶ τὸ μέτρο ὅλων τῶν ἀγαθῶν, ψυχικῶν καὶ πολιτικῶν. Ἡ θρησκευτικὴ διάστασις τῆς παιδείας, συ-

21. Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ Ἀπορρήτων ἐπιστολαὶ Ρ' ἐκδίδονται ἐπιστασία Θ. Λιβαδά, Τεργέστη 1879, σ. 14 (ἀρ. 9). Πρὸς ἐπίσης, Ν. Iorga, *Documente grecești*, II, σ. 1187. Émile Legrand, *Épistolaire Grec, ou recueil des lettres adressées pour la plupart à Chrysanthé Notaras Patriarche de Jérusalem par les princes de Valachie et de Moldavie etc., etc., etc.*, Bibliothèque Grecque Vulgaire IV, Paris 1888, σ. 168). Μ. Ἰ. Γεδεών, *Γράμματα πατριαρχικά*, σ. 15.

22. Κώδικας ΜΠΤ 454, σ. 151.

23. Ρωξάνη Δ. Ἀργυροπούλου, *Ὁ Βενιαμὴν ὁ Λέσβιος καὶ ἡ εὐρωπαϊκὴ σκέψις τοῦ 18ου αἰῶνα*, Ἀθήνα 2003, σ. 259. Κωνσταντῖνος Καβαρνός, «Ἡ περὶ παιδείας θεωρία τοῦ Βενιαμὴν Λεσβίου», *Πρακτικὰ Πανελληνίου Συμποσίου Βενιαμὴν Λέσβιος Μυτιλήνη 28-30 Μαΐου 1982*, Ἀθήνα 1985, σ. 55-68.

νεχίζοντας τὴ βυζαντινὴ παράδοση, κυριαρχοῦσε ἐπὶ αἰῶνες. Παράλληλα, ὅμως, δινόταν ἔμφαση στὸν ρόλο τῆς παιδείας στὴ διάπλαση τοῦ χαρακτήρα τῶν ἀνθρώπων, στὴν ἀπόκτηση τῆς ἀρετῆς γενικότερα, καὶ ἄλλων ἐπιθυμητῶν ἠθικῶν στοιχείων εἰδικότερα, ποὺ ἦταν σημαντικὰ γιὰ τὴ λειτουργία τῆς κοινωνίας καὶ τὴ συμμετοχὴ τοῦ ἀτόμου σὲ αὐτή. Θὰ ἦταν ἄλλωστε ἀδύνατον ὁ μὴ ἐνάρετος ἄνθρωπος νὰ πλησιάσει τὸ θεῖο. Σὲ ἔγγραφο σύστασης σχολείου στὴ Λάρισα τοῦ 1731 ἀναφέρεται π.χ.: «Ἐπειδὴ λυσιτελέστερον πάντων τῶν ἔργων ἐστὶν ἡ παιδεία καὶ μάθησις ἅτε ποὺ οἱ γυμνασθέντες καὶ ἐγκρατεῖς ταύτης γεγονότες οὐ μόνον ἐν ἀνθρώποις ὑπέρτεροι καὶ ἀξιέπαινοι, ἀλλὰ καὶ τὰ θεῖα καλῶς καταλαμβάνουσι, καὶ ἄλλοις τὰ τῆς πίστεως παραδίδουσι. Καὶ ὅπου εἰσὶ σχολεῖα ἐλληνικῶν μαθημάτων ἐκείσε σεμνότης ἀνθεῖ, καὶ μετριότης καὶ εὐγένεια»²⁴.

Τὸ 1778, στὸ χρυσοβούλλο τοῦ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντη γιὰ τὴ σύσταση σχολείου στὸ Βουκουρέστι ἐκφράζεται ἡ ἄποψη ὅτι ὅλα ὅσα θαυμάζονται ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους δὲν συντελοῦν στὴν εὐδαιμονία καὶ στὸν ἀρμονικὸ βίο ὅταν ἀπουσιάζει ἡ παιδεία, ἐφόσον «...παιδεία δὲ καὶ τ' ἄλλα διατάττουσα καὶ ρυθμίζουσα κόσμος οἰκεῖος καὶ βέβαιος ἀνθρώποις καθέστηκε καὶ ζῶσι καὶ τελευτήσασι παραμένουσα. Αὕτη γὰρ κατὰ λόγον ζῆν ἅμα καὶ ἐνεργεῖν οἷα δὴ λογικοὺς ἐκδιδάσκει, τό τε ἀγαθὸν καὶ τὸ καλὸν κανόνισιν ἀκριβεστάτοις διαγινώσκειν παιδεύει...»²⁵.

Ἡ ἔλλειψη παιδείας εἶχε ὡς συνέπεια τὴν ἀμάθεια καὶ τὴν ἀπαιδευσία, οἱ ὁποῖες θεωροῦνταν διαχρονικὰ, τὰ μεγαλύτερα ἴσως τῶν δεινῶν ποὺ τολάνιζαν τὸ ὑπόδουλο Γένος καὶ ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς ἀπώλειας τῆς ἐλευθερίας του. Σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ σωζόμενα κείμενα ἀπὸ τὴν ἄλωση καὶ ἐξῆς θρηνεῖται ποικιλοτρόπως τὸ γεγονὸς πὼς οἱ Ἕλληνες, ποὺ εἶχαν φωτίσει τοὺς ἄλλους, εἶχαν οἱ ἴδιοι περιπέσει σὲ βαθύτατο σκότος. Τὸ 1544 ὁ Νικόλαος Σοφριανὸς γράφει: «διὰ τὴν μακρὰν καὶ πικροτάτην Δουλοσύνην, τὸ ἡμέτερον γένος ἐξέπεσε καὶ οὐδὲ κἂν ἀναθυμᾶται τὴν προκοπὴν ὅπου εἶχαν ἡμέτεροι πρόγονοι, μὲ τὴν ὁποῖαν ἀφησαν εἰς ὅλην τὴν οἰκουμένην λαμπρὰν καὶ ἀθάνατον δόξαν...»²⁶. Παρόμοια εἶναι τὸ 1548 καὶ ἡ προσέγγιση τοῦ

24. Ἑλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς οικονομικῆς, κοινωνικῆς καὶ ἐκπαιδευτικῆς ζωῆς τῆς Λάρισας κατὰ τὴν Τουρκοκρατία», *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά*, τ. 3 (1990), σ. 323-324.

25. Ἀθανάσιος Κομνηνὸς Ὑψηλάντης, *ὁ.π.*, σ. 584.

26. Émile Legrand, *Bibliographie Hellenique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs aux XVe et XVIe siècles*, Παρίσι 1885, I, σ. 247 (ἀρ. 107).

Ἀντωνίου Ἐπάρχου στὴ διεξοδικὴ ἀφιέρωσή του στὸν Οἰκουμενικὸ Πατριάρχη Διονύσιο στὴ ἔκδοση Μηναίου τοῦ μηνὸς Μαρτίου²⁷. Τὸν ἴδιον αἰώνα, ἐπίσης, ὁ ἀρχιερέας Θεοφάνης, ἔξαρχος τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, ἰσχυρίζεται πὼς ὁ μαρασμὸς τῆς γνώσεως καὶ τῆς «λογικῆς παιδείας», ἢ «ἀγνωσία», προκαλοῦν μεγάλες καταστροφές με ἐπακόλουθο «τὸ ἡμέτερον φεῦ! Ἑλλήνων γένος, τὸ τῶν χριστιανῶν δηλαδή, εἰς προὔπτον ἐνέβαλε κακόν»²⁸. Ὁ δὲ Ζυγομαλᾶς ἐξηγεῖ στὸν Μαρτίνο Κρούσιο πὼς ἡ ἐπικρατούσα ἔλλειψη «ἐλευθέρων ἐπιστημῶν» ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς δουλείας, τῶν κακώσεων καὶ τῆς δεινῆς τυραννίας τῶν Ἀγαρηνῶν²⁹.

Παρόμοιες ἀπόψεις ἐκφράζουν καὶ πολλοὶ ἄλλοι τὸν 17ο αἰώνα ὅπως ὁ Φραγκίσκος Κόκκος, σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Διονύσιο Ἡρακλείας³⁰, καὶ ὁ ἠγούμενος τῆς μονῆς τῆς Πάτμου Νικηφόρος πρὸς τὸν Μάξιμο τὸν Πελοποννήσιο³¹. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ παρέμεινε ἀμετάβλητη καὶ τὸν 18ο αἰώνα. Ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης³² σημειώνει τὶς καταστρεπτικὲς συνέπειες ποὺ εἶχε ἡ κάκωση τοῦ Γένους γιὰ τὴ Φιλοσοφία. Ἀνάλογη ἀποψη περιλαμβάνεται στὸ σιγγιλιώδες γράμμα τοῦ Πατριάρχου Σαμουὴλ Χαντζερῆ γιὰ τὴ σχολὴ τοῦ Ἰασίου τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1766, στὸ ὁποῖο προστίθεται ὅτι ἡ μόνη θεραπεία ἦταν ἡ δημιουργία σχολείων καὶ ἡ ἐπιμέλεια τῆς παιδείας³³. Τὰ ἴδια γράφουν γιὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ ζυγοῦ τῆς δουλείας στὴν κατάπτωση τοῦ γένους με μικρὲς παραλλαγές ὅλοι σχεδὸν οἱ λόγιοι μέχρι τὴν Ἐπανάσταση. Ἐνδεικτικὰ μνημονεύονται ἐδῶ ὁ Χρῦσανθος Νοταρᾶς³⁴, ὁ Ἰώσηπος Μοισιόδαξ³⁵,

27. Émile Legrand, ὁ.π., I, σ. 277 (ἀρ. 121).

28. Στὸ ἴδιο, I, σ. 310 (ἀρ. 138).

29. Martinus Crusius, *Turcograciæ libri octo a Martino Crusio...; quibus Graecorum status sub Imperio Turcico, in politia & ecclesia, oeconomia & scholis, iam inde ab amissa Constantinopoli, ad hæc usque tempora, luculenter describitur; cum indice copiosissimo. Turcograciæ libri octo*, Βασιλεία, 1584, σ. 92-94.

30. *Περὶ ἐπιστολικῶν τύπων. Ἐκθεσις περὶ ῥητορικῆς Τοῦ σοφωτάτου κυρίου Θεοφίλου Κορυθαλλέος [sic] Τοῦ Ἀθηναίου, τοῦ ὕστερον διὰ τοῦ θείου καὶ μοναχικοῦ σχήματος Θεοδοσίου μετονομασθέντος*, Λονδίνο 1625, τ. Α', σ. 94.

31. Στὸ ἴδιο, σ. 107.

32. *Ἡ Λογικὴ ἐκ παλαιῶν τε καὶ νεωτέρων συνεραισθεῖσα... ἐκδοθεῖσα σπουδῇ τε καὶ φιλοτιμίῳ δαπάνῃ τοῦ Ἑλλογμωτάτου καὶ Ἐξοχωτάτου ἐν Ἰατροφιλοσόφοις κυρίου Θωμᾶ Μανδακάσου...*, Λιψία 1766, σ. 40.

33. N. Iorga, *Documente grecești*, II 1716-1777, σ. 1185.

34. Πηνελόπη Στάθη, ὁ.π., σ. 104.

35. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Ἰώσηπος Μοισιόδαξ. Οἱ συντεταγμένες τῆς βαλκανικῆς σκέψης τὸν 18ο αἰώνα*, Ἀθήνα 1985, σ. 323-325.

ὁ Κωνσταντίνος Κούμας³⁶ καὶ ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς³⁷.

Ἡ ἔλλειψη παιδείας ἐθεωρεῖτο ὄχι μόνο πρόξενος μεγάλης βλάβης, ἀλλά, ἐπίσης, ὅτι ὑποβίβαζε καὶ ταπείνωνε τοὺς Ἑλληνας ἀπέναντι τῶν ἄλλων λαῶν. Οἱ ἀπόψεις ποὺ ἐκφράζονται ἄλλοτε ἀναφέρονται στὴν ἀπώλεια τῆς πνευματικῆς καλλιέργειας καὶ πνευματικῆς παραγωγῆς τῶν Ἑλλήνων, ἄλλοτε στὴν ἔλλειψη ἐκπαίδευσης ἢ καὶ στὰ δύο μαζί. Τὸ 1585, Μάξιμος Μαργούνιος γράφει: «Αἰσχρὸν ὑμᾶς Ἑλλήνων παῖδας ὄντας Λατίνων ἠττάσθαι ἐπὶ σοφία καὶ τῇ ἄλλῃ παιδεῖα»³⁸. Στὶς ἀρχές τοῦ 18ου αἰώνα ὁ Πατριάρχης Ἱεροσολύμων Χρυσάνθος Νοταρᾶς ἀναφέρεται καὶ ἐκεῖνος στὴν ἔλλειψη ἐκπαίδευσης καὶ στὸ ἀποτέλεσμά της: «Ἦτον κοινὴ παροιμία σιμὰ εἰς τοὺς Ἑλληνας, πᾶς μὴ Ἑλλῆν βάρβαρος, ὅθεν βάρβαρος ἦτον ἡ Γερμανία, βάρβαρος ἡ Γαλλία, ἡ Ὀλλάνδα καὶ τὰ λοιπὰ αὐτὰ ἔθνη, ἀλλ' ἄφ' οὗ ἐσέβη εἰς τὸν λόγον τῶν ἡ σπουδῆ, ἄφ' οὗ ἔλαβον τὴν ἑλληνικὴν σοφίαν, ἄφ' οὗ κατέστησαν ἀκαδημίας, γυμνάσια, καὶ σπουδαστήρια ἔγιναν οἱ βάρβαροι Ἑλληνας, καὶ οἱ Ἑλληνας μὲ τὸ νὰ τὰ χάσουν, σχεδὸν βάρβαροι»³⁹. Παρόμοια ἐπαναλαμβάνονται συνεχῶς μὲ διάφορους τρόπους μέχρι τὸν 19ο αἰώνα ὅπως βλέπουμε σὲ κείμενα πολλῶν λογίων, μεταξὺ τῶν ὁποίων τοῦ Βενιαμὶν τοῦ Λεσβίου⁴⁰ καὶ τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ⁴¹.

Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰώνα τουλάχιστον καὶ ἐξῆς ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ἐπεκτάθηκε καὶ σὲ ἄλλες κοινωνικὲς ομάδες, καὶ μάλιστα σὲ τοπικὸ ἐπίπεδο, ποὺ ἄρχισαν νὰ αἰσθάνονται ντροπὴ γιὰ τὴν πνευματικὴ κατάπτωσή τους. Ἔτσι, οἱ Καστοριανοὶ τῆς Πόλης ἔγραψαν τὸν Μάιο τοῦ 1682 στοὺς συμπατριῶτες τους στὴν Καστοριά: «Εἶναι λοιπὸν μεγάλη μας ἀγνωσία ὅπου οἱ μὲν ἄλλοι ἄνθρωποι καὶ ξένοι νὰ ποτίζονται ἀπὸ τὴν πηγὴν τῆς πατρίδος μας, καὶ ἡ ἐδική μας ἡ πατρίς νὰ μένη διψασμένη καὶ σκοτισμένη ἀπὸ τὴν σκότωση τῆς ἀμαθείας καὶ τὴν δίψαν τῶν μαθημάτων». Γι'

36. *Σύνταγμα Φιλοσοφίας ὑπὸ Κ. Μ. Κούμα Σχολάρχου τοῦ τῆς Σμύρνης φιλολογικοῦ Γυμνασίου, καὶ Διδασκάλου τῶν Μαθηματικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς Φιλοσοφίας εἰς χρῆσιν τῶν ἑαυτοῦ μαθητῶν Τόμος πρῶτος περιέχων Ἐμπειρικὴν Ψυχολογίαν καὶ Κρηπίδα τῆς Φιλοσοφίας*, Βιέννη 1818, σ. ιζ' - ιθ'.

37. *Προλεγόμενα*, σ. 197-101.

38. Β. Α. Μυστακίδης, «Ὁ ἱερὸς κληρὸς κατὰ τὸν ἰσ' αἰῶνα (Μάξιμος ὁ Μαργούνιος)», *Ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ πρὸς τιμὴν τοῦ κ. Κ. Σ. Κόντου δημοσιευθέντος πανηγυρικοῦ Τόμου*, Ἀθήνα 1892, σ. 44-45.

39. «Θέσεις τινὲς περὶ τῆς οἰκοδομῆς τῶν σχολείων Χρυσάνθου ...», κώδικας ΜΠΤ 411, σ. 219. Πρβλ. ἐπίσης Ν. Iorga, *Documente grecești*, II, σ. 1003.

40. Ρωξάνη Δ. Ἀργυροπούλου, *ὁ.π.*, σ. 260.

41. *Προλεγόμενα*, σ. 197-101, 245, 249, 250.

αὐτὸ ζήτησαν νὰ δημιουργηθεῖ σχολεῖο στὴν Καστοριά, «ὅπου εἶναι καὶ κοινὴ ὠφέλεια καὶ μία μεγάλη τιμὴ τῆς πατρίδος μας», ὅπως εἶχε γίνει ἤδη καὶ σὲ ἄλλες πόλεις⁴². Παρόμοιες ἐκκλήσεις, ἀλλὰ καὶ δωρεὲς καὶ κληροδοτήματα γιὰ ἴδρυση σχολείων ἀπὸ ἀπλοὺς ἀνθρώπους συναντῶνται κυρίως ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 17ου καὶ πυκνώνουν τὸν 18ο αἰῶνα καθὼς γενικευόταν σταδιακὰ σὲ εὐρύτερο κοινὸ ἢ πεποιθήση πὼς ἡ παιδεία ἦταν ἀναγκαία καὶ γιὰ τὴν ἀπόκτησὴ τῆς χρειάζονταν σχολεῖα. Στὶς περισσότερες περιπτώσεις, ποὺ εἶναι πολλὲς καὶ βιβλιογραφικὰ γνωστές, ἡ πρωτοβουλία προερχόταν ἀπὸ μεμονωμένα ἄτομα, συχνά, ἀλλὰ ὄχι ἀποκλειστικά, κληρικούς. Ἀξίζει, ὡστόσο, νὰ γίνει ἀναφορὰ κάποιες περιπτώσεις ποὺ προήλθαν ἀπὸ συλλογικὴ προσπάθεια τῶν ἀνθρώπων ἐνὸς τόπου καθὼς δείχνουν ὅτι ὑπῆρχε μιὰ εὐρύτερη κατανόηση τῆς σημασίας τῆς ἴδρυσης σχολεῖου καὶ ἀνάπτυξης τῆς παιδείας καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν διάδοσιν τοῦ Διαφωτισμοῦ.

Μιὰ ἀπὸ τὶς πρώιμες συλλογικὲς προσπάθειες γιὰ τὴν ἀναγέννηση τῆς παιδείας εἶχε γίνει στὴ Σιάτιστα. Ἐκεῖ εἶχε δημιουργηθεῖ ἓνα πρῶτο ἑλληνικὸ σχολεῖο σὲ μὴ ἀκριβῶς γνωστὸ χρόνο, γιὰ τὸ ὁποῖο οἱ λίγες ὑπάρχουσες πληροφορίες προέρχονται κυρίως ἀπὸ σιγιλλιδῶδες πατριαρχικὸ γράμμα τοῦ Ἱερεμίου Γ' τοῦ 1718 γιὰ τὴν ἐπανασύστασίν του⁴³. Ἀπὸ αὐτὸ προκύπτει πὼς προηγουμένως λειτουργοῦσε ἐπὶ τέσσερα χρόνια ἑλληνικὴ σχολὴ στὴν πόλη ἀλλὰ εἶχε διακόψει τὴ λειτουργία της ὅταν ὁ μὴ κατονομαζόμενος δάσκαλός της ἀναχώρησε, γεγονός ποὺ ἀποτελοῦσε συνήθη αἰτία διακοπῆς τῆς λειτουργίας ἐνὸς σχολεῖου κατὰ τὴν Τουρκοκρατία. Τὸ ἐνδιαφέρον ἔγκειται στὸ ὅτι ἡ πρώτη αὐτὴ σχολὴ εἶχε δημιουργηθεῖ ἀπὸ προσφορὰς κατοίκων τῆς Σιάτιστας, «κοινὸν ἔρανον», στὸν ὁποῖον εἶχε προσφέρει καθένας ἀπὸ ὅσους πῆραν μέρος 100 γρόσια «πρὸς ἐπίδοσιν καὶ προκοπὴν τοῦ κοινοῦ γένους τοῦ Ὁρθοδόξου πληρώματος». Μετὰ τὴν διακοπὴ τῆς λειτουργίας τῆς σχολῆς καὶ τὴν ἐπακολουθήσασα κατάχρηση τοῦ ἀφιερώματος, ὑπῆρξε νέα προσφορὰ ἀπὸ κάτοικο τῆς Σιάτιστας γιὰ τὴν ἐπαναλειτουργία της. Ὁ Ἱερε-

42. Γιὰ τὰ σχολεῖα τῆς Καστοριάς βλ. Γεώργιος Π. Κουρνούτος, «Σχολεῖα τῆς τουρκοκρατούμενης Καστοριάς», *Γέρας Ἀντωνίου Κεραμοπούλου*, Ἀθήνα 1953, σ. 428-429.

43. Ἰ. Φορόπουλος, ὀ.π., *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, ἔτος Κ' (1900), σ. 298-300. Καλλίνικος Δελικάνης, *Πατριαρχικῶν ἐγγράφων τόμος τρίτος ἦτοι τὰ ἐν τοῖς κώδιξι τοῦ Πατριαρχικοῦ Ἀρχιεπισκοπικοῦ σωζόμενα ἐπίσημα ἐκκλησιαστικὰ ἔγγραφα, ...τὰ ἀφορῶντα εἰς τὰς σχέσεις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου πρὸς τὰς Ἐκκλησίας Ρωσσίας, Βλαχίας καὶ Μολδαβίας, Σερβίας, Ἀχριδῶν καὶ Πεκίου 1564-1863, οἷς προστίθεται ἱστορικὴ μελέτη περὶ τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχριδῶν*. Κωνσταντινούπολη 1905, σ. 839-843.

μίας Γ' ἐπικύρωσε ἐκ νέου τὸ ἀδειάσειστο τῆς ἀρχικῆς ἀλλὰ καὶ τῆς νεότερης χρηματικῆς προσφορᾶς παραινώντας τοὺς χριστιανοὺς νὰ συνδράμουν τὸ σχολεῖο⁴⁴.

Παρόμοιες πρωτοβουλίες κατοίκων καὶ συντεχνιῶν γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς παιδείας μέσω τῆς σύστασης σχολείων, καὶ μάλιστα ὄχι μόνο στὸν τόπο τους, καταγράφονται σὲ πολλὲς περιπτώσεις, ὅπως π.χ. τῶν γουναράδων τῆς Κωνσταντινούπολης, οἱ ὁποῖοι, «ὡς εὐσεβεῖς καὶ φιλέλληνες», ἀφιέρωσαν 3.500 γρόσια γιὰ τὴ λειτουργία τῆς σχολῆς τῆς Πάτμου τὸ 1753⁴⁵. Ἐπίσης, οἱ κάτοικοι τοῦ χωριοῦ Τρύπη στὴ Λακωνία σύστησαν κοινὸ σχολεῖο στὸ μονύδριο τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, ἀφοῦ τὸ ἀνακαίνισαν καὶ διαμόρφωσαν καταλλήλως. Τὸ σχολεῖο βρισκόταν σὲ μία διασταύρωση καὶ λόγω τῆς θέσης του θὰ μπορούσε νὰ χρησιμοποιεῖται τόσο ἀπὸ τοὺς κατοίκους τοῦ χωριοῦ αὐτοῦ ὅσο καὶ ἀπὸ τὰ γύρω χωριά. Μετὰ ἀπὸ διακοπὴ τῆς λειτουργίας του λόγω ἀβελτηρίας τοῦ τοπικοῦ ἀρχιερέα, διαρπαγῆς τῶν κτημάτων του κλπ, μὲ προσπάθειες οἱ κάτοικοι ἀνέκτησαν τὰ ἀφιερωθέντα ἀγαθὰ καὶ ἐπαναλειτούργησαν τὸ σχολεῖο τὸ 1764⁴⁶. Περίπου ἀνάλογη περίπτωση ἀποτελοῦν τὰ σχολεῖα τοῦ Μεσολογγίου⁴⁷ καὶ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου στὸ Ναύπλιο⁴⁸. Δύο ἐνδιαφέροντα ἔγγραφα τῶν ἐτῶν 1731 καὶ 1752 στὸν κώδικα μητροπόλεως Λαρίσης φανερώνουν, ἐπίσης, τὴ συνεργασία τῶν μητροπολιτῶν Γαβριὴλ καὶ Ἰακώβου, μέρους τῶν τοπικῶν συντεχνιῶν καὶ ἄλλων ἀτόμων γιὰ τὴ δημιουργία σχολείων στὴ Λάρισα⁴⁹. Πρωτοβουλίες τοπικῶν παραγόντων γιὰ τὴν ἴδρυση σχολείων στὴν πατρίδα τους συνεχίστη-

44. Πρβλ. Χαράλαμπος Ἀθ. Μηνάογλου, *Ἀναστάσιος Μιχαὴλ ὁ Μακεδὼν καὶ ὁ λόγος περὶ Ἑλληνισμοῦ*, Ἀθήνα 2014, σ. 108-109. Στὸ ἔργο ἀνατυπώνεται μετὰξὺ ἄλλων τὸ *Περιηγηματικὸν Πυκτάτιον* τοῦ Ἀναστασίου Μιχαὴλ τοῦ Ναουσαίου. Σὲ αὐτὸ ὁ Ἀναστάσιος δίνει λίγες πληροφορίες γιὰ τὴ σχολὴ τῆς Σιάτιστας καὶ κυρίως ἐξαίρεται ἡ συμβολὴ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀχριδῶν Ζωσιμᾶ (1695 -1699 καὶ 1707-1709) στὴ λειτουργία της. Ὁ Ζωσιμᾶς ὑπῆρξε παράλληλα μητροπολίτης Ἀνασελίσης καὶ Σισανίου ἀπὸ τὸ 1686 ἕως τὸ 1746. Ἡ αἴσθησις ποὺ ἀποκομίζει κανεὶς ἀπὸ τὸ κείμενό του εἶναι πῶς, ὅταν ἔγραφε ὁ Ἀναστάσιος, περὶ τὸ 1707 ἢ πιθανὸν καὶ λίγο ἀργότερα, τὸ σχολεῖο δὲν λειτουργοῦσε πλέον. Γιὰ τὸν Ζωσιμᾶ βλ. Σ. Βαρναλίδης, *Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος Ζωσιμᾶς (1686-1746) καὶ ἡ πολιτικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ δράσις αὐτοῦ*, Θεσσαλονίκη 1974.

45. Ἰ. Φορόπουλος, ὁ.π., *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, ἔτος Κ' (1900), σ. 303-303.

46. Στὸ ἴδιο, σ. 515-517.

47. Στὸ ἴδιο, σ. 519-520.

48. Στὸ ἴδιο, σ. 517-8.

49. Βλ. Ἑλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, ὁ.π., *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά*, τ. 3 (1990), σ. 293-302, 322-326.

καν μέχρι τὴν ἔναρξιν τῆς Ἐπανάστασης, συχνὰ μὲ τὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση ἀπόδημων συμπατριωτῶν τους καὶ ἐράνους. Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τὴ Σχολὴ Δημητσάνας⁵⁰, τὴν προσπάθεια ἴδρυσης σχολείου στὴν Πελοπόννησο τὸ 1819 μὲ συνεισφορὰς τῶν ἀπόδημων Ἑλλήνων καὶ ὑπὸ τὴν προστασία τοῦ Ἀλεξάνδρου Καλλιμάχη, ἡγεμόνα τῆς Μολδαβίας⁵¹, τὴ σύσταση τῆς Νέας Δημόσιας Σχολῆς τὸ 1803 στὴ Σμύρνη μὲ τὴ συνεργασία λογίων καὶ προυχόντων, καὶ τέλος τὴν ἴδρυση τοῦ Φιλολογικοῦ Φροντιστηρίου τὸ 1808 ποὺ μετωνομάσθηκε στὴ συνέχεια σὲ Φιλολογικὸ Γυμνάσιο καὶ πάλι μὲ τὴν πρωτοβουλία καὶ στήριξη ἐπιτροπῆς κατοίκων τῆς Σμύρνης⁵².

Δὲν εἶναι γνωστὸ τὸ πῶς ἀκριβῶς ἀντιλαμβάνονταν τὴν ἐκ τῆς παιδείας ὠφέλεια οἱ ἀπλοὶ ἄνθρωποι τῶν αἰῶνων ἐκείνων. Φαίνεται πάντως ὅτι οἱ ἀναπτυσσόμενες κοινωνικὰ τάξεις τῶν ἐμπόρων καὶ τεχνιτῶν εἶτε ὡς ἄτομα, εἶτε ὡς ὀργανωμένες συντεχνίες ἀντιλαμβάνονταν καλύτερα τὴν ἀναγκαιότητα ἀπόκτησης κάποιας μορφῆς ἐκπαίδευσης, ἔστω καὶ στοιχειώδους καὶ ἄρχισαν νὰ δροῦν παρράλληλα μὲ τὴν Ἐκκλησία.

Ἡ Ἐκκλησία καὶ οἱ περὶ αὐτὴν λόγιοι, ὅπως εἶδαμε, πίστευαν πῶς ἡ παιδεία εἶναι ὠφέλιμη πρωτίστως γιὰ θρησκευτικούς λόγους. Δὲν παρέβλεπαν ὅμως τὴ μεγάλη σημασία τῆς σὲ ἠθικὸ καὶ πρακτικὸ ἐπίπεδο γιὰ τὸ ἄτομο, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ Γένος. Γι' αὐτὸ σὲ κάθε εὐκαιρία ἡ Ἐκκλησία τόνιζε τὸν κοινωφελῆ χαρακτῆρα καὶ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς παιδείας «εἰς ἐπίδοσιν τοῦ ἡμετέρου Γένους», «εἰς κοινὴν τοῦ Γένους προκειμένον ὠφέλειαν», ἢ «ὠφε-

50. Μέχρι τὸ 1813-4 εἶχαν ἀφιερωθεῖ 17.000 γρόσια γιὰ τὴ λειτουργία του. Βλ. Εὐθύμιος Καστόρη, *ὁ.π.*, σ. 9, 12, 13, 16, 17, 18.

51. *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, 16 (15 Αὐγούστου 1819), σ. 682-688.

52. *Τὰ σωζόμενα φιλολογικὰ συγγράμματα Κωνσταντίνου Πρεσβυτέρου καὶ Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων ἐκδιδόντος Σοφοκλέους Κ. τοῦ ἐξ Οἰκονόμων*, Ἀθήνα 1871, τ. Α', σ. 438-481. Χ. Σ. Σολομωνίδης, *Ἡ Παιδεία στὴ Σμύρνη*, Ἀθήνα 1961, σ. 41 καὶ ἐξῆς. Νίκος Α. Βέης, «Συμβολὴ εἰς τὰ σχολικὰ πράγματα τῆς Σμύρνης», *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, τ. 1 (1938), σ. 196, καὶ «Πέντε Ἐγγραφα περὶ τοῦ Φιλολογικοῦ Γυμνασίου Σμύρνης», *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, τ. 10 (1962), σ. 289 - 292. Κ. Μ. Κούμας, *Οἱ Ἑλληνες. Διαφωτισμός - Ἐπανάστασις, Ἱστορία τῶν Ἀνθρωπίνων Πράξεων*, Βιέννη 1832, τ. ΙΒ', σ. 588-589. Τρύφων Εὐαγγελίδης, *Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας (Ἑλληνικὰ σχολεῖα ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως μέχρι Καποδιστρίου)*, Ἀθήνα 1936, τ. Β', σ. 247-249. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Ἰδεολογικὲς συνέπειες τῆς κοινωνικῆς διαμάχης στὴ Σμύρνη (1809-1810)», *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, τ. 3(1984), σ. 30-35. Κ. Χατζόπουλος, *Ἑλληνικὰ Σχολεῖα στὴν περίοδο τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας (1453- 1821)*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 238-244. Φίλιππος Ἡλιού, *Κοινωνικοὶ ἀγῶνες καὶ Διαφωτισμός. Ἡ περίπτωση τῆς Σμύρνης (1819)*, ΕΜΝΕ - ΜΝΗΜΩΝ, Ἀθήνα 1986.

λείας μεγίστης χάριν καὶ εὐκοσμίας, καὶ καλλονῆς, καὶ ἀγλαΐσμου τε καὶ λαμπρότητος ξύμπαντος τοῦ Γένους ἡμῶν», ἢ «ὡς πρὸς τὴν τοῦ ἡμετέρου γένους εὐδοκίμησιν καὶ προκοπὴν καὶ τελειότητα...», διότι «...πηγὴ τυγχάνει οὐσα ἢ πᾶν ἀγαθὸν τοῖς ἀνθρώποις καὶ λυσιτελὲς ἐμπιστευομένη καὶ ἀεννάως βλύζουσα...» κ.ο.κ.⁵³.

Ὅσοι συνέβαλλαν στὴν ἐξάπλωση τῆς παιδείας μὲ τὴ δημιουργία σχολείων ἢ μὲ τὸ διδακτικὸ τους ἔργο τιμῶνταν ὡς «φιλοπάτριδες καὶ φιλογενεῖς», «φιλόμουσοι καὶ φιλόκαλλοι», «τῆς παιδείας προστάται καὶ φιλογενεῖς καὶ φιλόμουσοι κλειζονται δικαίως, καὶ ὑπὸ πάντων γεραίρονται καὶ θαυμάζονται»⁵⁴. Ἀντιθέτως, ἐκεῖνοι ποὺ παρακώλυαν τὴ λειτουργία τῶν σχολείων, συνήθως μὲ καταχρήσεις τῶν κληροδοτημάτων, σχεδὸν πάντοτε ἀπειλοῦνταν ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία μὲ ἀφορισμὸ γιὰ τὴ ζημία καὶ τὴν ψυχικὴ βλάβη ποὺ προξενοῦσαν στὸ Γένος. Στὸ γράμμα τοῦ Παΐσιου Β' ποὺ συνέταξε ὁ Δωρόθεος ὁ Λέσβιος⁵⁵ κατακεραυνώνεται ὁποῖος «ὕφ' ὀτιοῦν πάθος, μᾶλλον δὲ ὑπὸ τοῦ Σατανᾶ ἐλαυνόμενος, τολμήσειε διασεῖσαι καὶ ἀνελεῖν καὶ καταλῦσαι τὰ περὶ τοῦ σχολείου... ὡς βάρβαρος κομιδῆ καὶ χοιρώδης, ὡς μισέλλην τε καὶ μισόχριστος, ὡς μισόκαλλος καὶ ἀντικρὺς ἀσεβῆς καὶ παρὰνομος καὶ ἀλάστωρ τοῦ γένους παντὸς ἡμῶν καὶ κοινὸς λυμεῶν...». Χαρακτηρισμοὶ ὅπως «ἐχθρὸς τοῦ καλοῦ, θεομάχος τε καὶ διώκτης τῆς ἀρετῆς καὶ τοῦ γένους ἐπίβουλος»⁵⁶, ἀπαντοῦν σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ σιγιλλιώδη πατριαρχικὰ γράμματα⁵⁷.

Πιὸ συγκεκριμένα περιγράφονται οἱ ἐκ τῆς παιδείας ὠφέλειες σὲ τέσσερα σιγιλλιώδη γράμματα, τρία ἐκ τῶν ὁποίων ἀφοροῦν στὴν Πατριαρχικὴ

53. N. Iorga, *Documente grecești*, II, σ. 1185, 187. Ἴ. Φορόπουλος, ὁ.π., *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, ἔτος Κ' (1900), σ. 202, 203, 204, 299, 300, 345, 398, 436, 437, 476· ἔτος ΚΑ' (1901), σ. 34. Μ. Δ. Χ[αμουδόπουλος], ὁ.π., *Ἀλήθεια*, τ. Α' (1880-1), σ. 287-8. Μ. Ἴ. Γεδεῶν, *Γράμματα πατριαρχικά*, σ. 14, 15, 26, 61, 62, 66. Τοῦ ἴδιου, *Χρονικὰ Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας*, σ. 150. Γ. Π. Ἀγγελόπουλος, ὁ.π., τ. Α', σ. 141-143, 160.

54. Γ. Π. Ἀγγελόπουλος, ὁ.π., τ. Α', σ. 162. *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, 16 (15 Αὐγούστου 1819), σ. 680. Μ. Ἴ. Γεδεῶν, *Γράμματα πατριαρχικά*, σ. 124.

55. Ἴ. Φορόπουλος, ὁ.π., *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, ἔτος Κ' (1900), σ. 344. Μ. Ἴ. Γεδεῶν, ὁ.π., σ. 22.

56. Ἴ. Φορόπουλος, ὁ.π., *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, ἔτος Κ' (1900), σ. 398.

57. Βλ. ἐπίσης Ν. Iorga, *Documente grecești*, II, σ. 1002, 1185, 1187. Ἴ. Φορόπουλος, ὁ.π., *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, ἔτος Κ (1900), σ. 70, 71, 93, 95, 126, 202, 204, 239, 241, 299, 300, 301, 302, 344, 398, 436, 437, 476, 477, 515, 519· ἔτος ΚΑ' (1901), σ. 33. Γ. Π. Ἀγγελόπουλος, ὁ.π., τ. Α', σ. 154. Β. Α. Μυστακίδης, «Θηραϊκά, μοναστηριακά-σχολικά ἀνέκδοτα σιγιλια», *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, τ. Ζ' (1930) σ. 274.

Ἀκαδημία καὶ τὸ τέταρτο τῆ Σχολῆ τῆς Δημητσάνας. Τὸ πρῶτο τοῦ Μελετίου Ζ', χρονολογούμενο τὸ 1769, μνημονεύει τὴ θετικὴ ἐπίδραση τῆς παιδείας στὸ ἄτομο καὶ στὸ κοινωνικὸ σύνολο: «Παιδεῖα καὶ τὰ πάθη κοιμίζει καὶ καθίστησι τὰς φλεγμονὰς τῆς σαρκὸς παιδεῖα καὶ τὰ ἥθη ρυθμίζει καὶ κόσμον ἀληθῆ περιτίθησι· παιδεῖα καὶ φρόνησιν ἐμποιεῖ καὶ ἰσότητα διδάσκει ἐν ἅπασιν· παιδεῖα καὶ πλοῦτος ἄσυλος καὶ θησαυρὸς ἀναφαίρετος· παιδεῖα καὶ τοὺς τοῦ βήματος κοσμεῖ καὶ καθωραΐζει καὶ τοὺς ἔξω λαμπρύνει καὶ περιέπει· παιδεῖα ψυχῆς κόσμος, ἧς οὐδ' ὄλος ὁ κόσμος ἀντάλλαγμα κατὰ τὴν ἀψευδεστάτην τοῦ Σωτῆρος φωνήν· παιδεῖα καὶ διδάσκαλος εὐσεβείας, καὶ ὀρθοδοξίας πρόμαχος...»⁵⁸. Προφανῶς ἐδῶ γίνεται λόγος κυρίως γιὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς παιδείας στὴ συγκρότηση τῆς προσωπικότητος καὶ λιγότερο στὴν ἐκπαιδευτικὴ διαδικασίαν.

Τὸ δευτέρου σιγίλλιδος γράμμα εἶναι τοῦ Νεοφύτου Ζ' τοῦ ἔτους 1793⁵⁹. Σὲ αὐτὸ ἐκτίθεται εὐρύτερα ἢ ἀντίληψη γιὰ τὴν προσφορὰ τῆς παιδείας στοὺς ἀνθρώπους καὶ περιλαμβάνονται τὰ περισσότερα ἀπὸ ὅσα ἀποσπασματικὰ καὶ διεσπαρμένα συνήθως ἀναφέρονται στὰ ἐκκλησιαστικῆς προέλευσης κείμενα. Ἡ παιδεῖα κοσμεῖ τὸν ἄνθρωπο μὲ ὅλες τὶς διανοητικὰς ἀρετὰς, «ταύτην γὰρ εἶναι, ἣτις τὴν θεωρίαν τῶν ὄντων τοῖς ἀνθρώποις περιποιεῖ ἐπὶ τε τῶν φυσικῶν καὶ θεολογικῶν, καὶ ἐν οἷς τὰ τῶν μεγεθῶν καὶ ἀριθμῶν πρόκειται, ὡς ἔχουσι λαβεῖν, ἀχλὺν μὲν πᾶσαν τοῦ ψεύδους διασκεδάζουσαν, λαμπρὰν δὲ τὴν ἀλήθειαν ὡς ἀπὸ πυρσοῦ ἡμῖν προφαίνουσαν...». Ἐπιτρέπει στὸν ἄνθρωπο νὰ ἀναγνωρίζῃ καὶ νὰ ἐπιλέγῃ τὸ ἀγαθόν, διδάσκει φρόνηση, σωφροσύνη, δικαιοσύνη, ἐγκράτεια, καρτερία καὶ ἐν γένει ὅλες τὶς ἠθικὰς ἀρετὰς. Ἔχει, ἐπίσης, καὶ πρακτικὴ χρησιμότητα στὸν ἰδιωτικὸ καὶ δημόσιον βίον. Διδάσκει τοὺς ἀνθρώπους νὰ διοικοῦν καλὰ τὰ τοῦ οἴκου τους, τὴ σύζυγο, τὰ παιδιὰ, τοὺς ὑπηρέτες καὶ τὴν περιουσίαν τους. Ἐπιπλέον, «...αὕτη ἐστὶν ἡ πρὸς πᾶν εἶδος πολιτεύματος ἀρίστους ἐκτιθεῖσα τοὺς νόμους, καὶ πῶς τοῖς πολιτικοῖς χρηστὴν πράγμασιν ἐκδιδάσκουσα, ἄρχοντάς τε καὶ ἀρχομένους καὶ πολίτας ἀγαθοὺς ἀπλῶς τε καὶ πρὸς ὠρισμένον πολίτευμα ἀποφαίνουσα· καὶ συνελόντι φᾶναι, ταύτην εἶναι τὴν τὸν ἄνθρωπον μέγαν μὲν ἐν ταῖς θεωρητικαῖς, μέγαν δὲ ταῖς πρακτικαῖς αἴρουσαν ἀρεταῖς, καὶ ὅμοιον τῷ Θεῷ, ἧ δυνατόν, παρεχομένην». Στὸ γράμμα αὐτὸ ἀναλύονται περισσότερο οἱ σκοποὶ τῆς ἐκπαίδευσης καὶ ἐξ αὐτῶν συνάγονται τὰ χρήσιμα ἀποτελέσματά της γιὰ τοὺς ἀνθρώπους, τὰ ὅποια δὲν

58. Μ. Ἰ. Γεδεών, *Γράμματα πατριαρχικά*, σ. 15-16.

59. Στὸ ἴδιον, σ. 130-131.

εἶναι μονάχα πνευματικά, ἀλλὰ σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὴ ζωὴ τους μέσα στὴν κοινωνία.

Τὸ τρίτο γράμμα, τοῦ 1798, εἶναι τοῦ Γρηγορίου Ε΄. Σὲ αὐτὸ ἐπαναλαμβάνεται πῶς ἡ παιδεία κοσμεῖ τὰ ἦθη καὶ διδάσκει τὴ διάκριση μεταξὺ «ἀγαθοῦ καὶ φαύλου» καὶ προστίθεται: «Αὕτη πῶς οἰκονομητέον, πῶς πολιτικοῖς χρηστέον πράγμασι καὶ μύρια ἄλλα συμφέροντα τῷ ἀνθρωπίνῳ βίῳ ἐκδιδάσκει τοὺς μετελιηφότας καὶ τῇ ψυχῇ οἶον κάλλιστον περιτίθησι τὸν κόσμον καὶ τὴν ὠφέλειαν...»⁶⁰.

Τὸ προοίμιο τοῦ σιγιλλιώδους γράμματος (1783) τοῦ Γαβριὴλ Γ΄ γιὰ τὴ σχολὴ τῆς Δημητσάνας, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ συνήθως ἀναφερόμενα θεωρητικὰ ὀφέλη τῆς παιδείας, μνημονεύει ἐπίσης τὴν πρακτικὴ τῆς χρησιμότητα στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων: «Ὑπ' αὐτῆς ἐκδιδάσκονται ἀνθρωποι, πῶς τέκνοις, πῶς δούλοις, πῶς τοῖς οὔσι χρηστέον ἐστί, καὶ ὅλως πῶς δεῖ οἶκον οἰκονομεῖν, πῶς πόλεις, καὶ πῶς ἀρχὰς διοικητέον»⁶¹.

Στὶς τρεῖς ἀπὸ τὶς τέσσερις προαναφερθεῖσες περιπτώσεις, ποὺ ὅλες ἀνήκουν στὴν ὕστερη Τουρκοκρατία, παρατηρεῖται τὸ φαινόμενο νὰ δίνεται πλέον, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς θρησκευτικὲς καὶ τὶς ἠθικὲς, ἔμφαση καὶ στὶς πρακτικὲς πλευρὲς τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων στὶς ὁποῖες συνεισφέρει σημαντικὰ ἢ ἀπόκτηση παιδείας. Βρισκόμαστε ἤδη σὲ μία χρονικὴ περίοδο, κατὰ τὴν ὁποία, ὅπως θὰ δοῦμε καὶ πιὸ κάτω, ἡ πρακτικὴ διάσταση τῆς παιδείας εἶχε ἀποκτήσει διὰ τοῦ Διαφωτισμοῦ μεγάλη σημασία. Ἡ κοινωνία καὶ ἡ οικονομικὴ ζωὴ μεταβάλλονταν γρήγορα καὶ ἡ Ἐκκλησία δείχνει ὅτι σὲ κάποιον βαθμὸ τὸ ἀντιλαμβάνονταν καὶ αὐτή.

Ἡ πολιτικὴ διάσταση τῆς παιδείας, γιὰ τὴν ὁποία γίνεται ἕνας σύντομος λόγος, δὲν ἀναφέρεται πολὺ συχνά. Τὰ προαναφερθέντα πατριαρχικὰ γράμματα ἀποτελοῦν μᾶλλον ἐξαιρέση, ὅπως συμβαίνει καὶ σὲ λίγες ἀκόμη περιπτώσεις. Πρῶιμα, τὸ 1728, ὁ Χρῦσανθος Ἱεροσολύμων τόνιζε τὴ σημασία τῆς παιδείας γιὰ τοὺς νόμους, τὴν οἰκονομία, γιὰ τὰ παντὸς εἶδους πολιτικὰ καθεστῶτα (αὐτοκρατορίες, ἡγεμονίες, ἀριστοκρατίες, καὶ δημαρχίες -προφανῶς ἐννοεῖ δημοκρατίες-), καὶ γιὰ κάθε εἶδους ἐξουσία⁶².

Τὸ 1781, πρῶτος ἀπὸ τοὺς διαφωτιστὲς λογίους, ὁ Χριστόδουλος ὁ Ἀκαρνανὸν (Παμπλέκης) μετέφρασε ἀπὸ τὰ γαλλικὰ ἕνα παλαιότερο πολιτικὸ ἔργο ποὺ ἀπέβλεπε στὴ διαμόρφωση τοῦ καλοῦ ὑπηκόου μὲ βάση «τὶς ἀρχὲς τῆς

60. Στὸ ἴδιο, σ. 61.

61. Εὐθύμιος Καστόρχης, ὁ.π., σ. 56-57.

62. N. Iorga, *Documente grecești*, II, σ. 1002.

φρόνησης, τοῦ ὀρθοῦ λόγου καὶ τῆς θρησκείας»⁶³. Ὁ Χριστόδουλος ἀποφάσισε, μεταξύ ἄλλων, τὴ μετάφραση τοῦ ἔργου, θεωρώντας πῶς τὸ ἑλληνικὸ Γένος δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀγνοεῖ «μίαν τοιαύτην σοφὴν καὶ ὠφέλιμον διδασκαλίαν διότι πάσης ἀρχῆς καὶ ἀξιώματος στερεῖται». Ὁ ἴδιος πρὸ κάτω δίνει ἕναν ὀρισμὸ τῆς πολιτικῆς ποὺ μᾶς εἰσάγει σὲ μιὰ νεωτερικὴ ἀντίληψη: «Ἡ καθόλου πολιτικὴ εἶναι μία ἐφεύρεσις καὶ τέχνη, τοῦ νοῦς μετὰ φρονήσεως καὶ γνώσεως ὀρθῆς, ἡ ὁποία διδάσκει πάντα ἄνθρωπον, πῶς δύναται νὰ φθάσῃ εἰς τὸ ἴδιον αὐτοῦ ἐπιθυμητὸν τέλος, τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι ἄλλοτι παρὰ ἢ εὐδαιμονία, εἰς τὴν ὁποίαν ἀφορῶσι πάντα τὰ ἀνθρώπινα πράγματα»⁶⁴. Ὁ Χριστόδουλος, συνεπῶς, ἤθελε νὰ εἰσαγάγῃ μιὰ γνώση ποὺ θὰ ἦταν χρήσιμη γιὰ τὴν ἐπίτευξη τῆς εὐδαιμονίας τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ εὐδαιμονία ὅμως αὐτὴ δὲν εἶχε τὴν πνευματικὴ καὶ θρησκευτικὴ ἔννοια ποὺ ἀποτελοῦσε ἐπὶ αἰῶνες τὸν σκοπὸ τῆς παιδείας, ἀλλὰ τὴν ἐπίγεια εὐδαιμονία, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ ὅσα ἄλλα ἀναφέρει στὴ συνέχεια. Ἡ ἀλλαγὴ στὴν παραδοσιακὴ ἀντίληψη εἶναι κάτι ποὺ θὰ ἐμφανίζεται ὀλοένα συχνότερα σὺν τῷ χρόνῳ. Ἔτσι, δὲν προκαλεῖ ἔκπληξη πῶς λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση ὁ Βενιαμὶν ὁ Λέσβιος στὴν ἔκθεση τῶν κοινωνικοπολιτικῶν του ἀντιλήψεων, ἀναφέρεται ἄλλοτε μὲ ἕμμεσο ἄλλοτε μὲ ἄμεσο τρόπο στὴν ἐπίδραση καὶ τὴν σημασία τῆς παιδείας στὴν κοινωνία καὶ τὴν πολιτικὴν⁶⁵.

Πρέπει, ὥστόσο, νὰ προστεθεῖ πῶς ἡ πολιτικὴ διάσταση τῆς παιδείας ὑποκρύπτεται καὶ ὑπονοεῖται στὶς συνεχεῖς μνεῖες ποὺ συναντῶνται δια-

63. [Χριστόδουλος ὁ Ἀκαρνάν], *Ἡ ἀληθὴς πολιτικὴ, ἥτις διαιρεῖται εἰς Διάφορα Κεφάλαια ὡς ἐν τῷ πῖνακι φαίνεται, χρήσιμα καὶ ἀναγκαῖα πρὸς διακόσμησιν καὶ στολισμὸν τῶν εὐγενῶν ἀνδρῶν, διδάσκουσα ἕκαστον οὐ μόνον ἀποφεύγειν τὰ ἐλαττώματα, καὶ τὰ ἐξ αὐτῶν ἐναντία, ἀλλαμὴν ὡς οἶον τε, καὶ τὴν ἀρετὴν ἀσπάζεσθαι. Μεταφρασθεῖσα ἐκ τῆς Γαλλικῆς εἰς τὴν ἡμετέραν ἀπλὴν διάλεκτον...*, Βενετία 1781. Βλ. τὴν ἐπανεκδόση τῶν δυσέυρετων ἔργων του: Χριστοδούλου τοῦ ἐξ Ἀκαρνανίας (Παμπλέκη), *Ἀπάντησις Ἀνωνόμου πρὸς τοὺς αὐτοῦ ἄφρονας κατηγόρους ἐπονομασθεῖσα περὶ θεοκρατίας*, ἐκδ. Κουλτούρα 2013, ὅπου πλὴν τῶν κειμένων τοῦ ἴδιου περιλαμβάνονται καὶ τὰ ἐναντίον του κείμενα. Τὰ σχετικὰ μὲ τὴ μετάφραση καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς Ἀληθοῦς πολιτικῆς περιέχονται στὸ εἰσαγωγικὸ κείμενον τοῦ Π. Μ. Κιτρομηλίδη, «Στὴν περιφέρεια τοῦ ριζοσπαστικοῦ Διαφωτισμοῦ. Ὁ Χριστόδουλος ὁ ἐξ Ἀκαρνανίας καὶ ἡ μαρτυρία του», σ. 34-41.

64. *Ἡ ἀληθὴς πολιτικὴ*, σ. 4 (στὸν Πρόλογον τοῦ συγγραφέα), καὶ σ. 1 καὶ ἐξῆς σὲ ὑποσημείωση στὸ κυρίως κείμενον.

65. Βενιαμὶν ὁ Λέσβιος, *Στοιχεῖα Ἠθικῆς*. Εἰσαγωγὴ -σχόλια- κριτικὸ ὑπόμνημα Ρωξάνης Δ. Ἀργυροπούλου, Ἀθήνα 1994. Τῆς ἴδιας, *Ὁ Βενιαμὶν Λέσβιος καὶ ἡ εὐρωπαϊκὴ σκέψη τοῦ 18ου αἰῶνα*. Ἀθήνα 2003, σ. 200-220. Θανάσης Παπαδόπουλος, «Οἱ πολιτειολογικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Βενιαμὶν Λεσβίου», *Πρακτικὰ Πανελληνίου Συμποσίου Βενιαμὶν Λέσβιος*, Μυτιλήνη 28-30 Μαΐου 1982, Ἀθήνα 1985, σ. 108-117.

χρονικά σὲ πλῆθος κείμενα, στὰ ὁποῖα ἡ ἀπώλεια τῆς παιδείας, ἡ ἀπώλεια τοῦ ὑπέρτατου ἀγαθοῦ, συνδέεται μὲ τὴν ὑποδούλωση τοῦ Γένους καὶ τὴ συνακόλουθη γενικὴ κατάπτωσή του, ἐνῶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς παιδείας ἀποτελεῖ προϋπόθεση γιὰ τὴν προκοπή του. Ὅπως εἶναι ἀναμενόμενο, οἱ λόγιοι τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὁ Μοισιόδαξ, ὁ Κούμας, ὁ Κοραῆς, ὁ Βενιαμὴν ὁ Λέσβιος, τινίζουν μὲ περισσότερη ἔμφαση τὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ διάσταση τῆς παιδείας ἀπὸ ὅσο ἡ Ἑκκλησία.

Ἡ Ἑκκλησία, ἐπίσης, δὲν ἀγνοῦσε, ὅπως εἶδαμε, τὴ σημασία τῆς ἀποκτῆσης ἠθικῆς καὶ κοινωνικῆς συνείδησης διὰ τῆς παιδείας. Τὴ θεωροῦσε ἀπαραίτητη γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς προσωπικότητος τοῦ ἀτόμου ὡς λογικοῦ ὄντος, διότι θὰ τοῦ ἐπέτρεπε πρωτίστως νὰ ἀποκτήσει τὴ δυνατότητα ἐπικοινωνίας μὲ τὸ θεῖο· παράλληλα, θὰ τοῦ ἐπέτρεπε νὰ ἀντιληφθεῖ ὀρθὰ τὴ θέση του μέσα στὸ σύμπαν, νὰ ἔχει ἀναφορὰ πρὸς τοὺς ὁμοίους του καὶ νὰ συνεισφέρει θετικὰ στὴν κοινωνία. Προϋπόθεση γιὰ ὅλα αὐτὰ ἦταν ἡ ὑπαρξὴ θεωρητικῶν βάσεων ποὺ συνδέονταν, ἀρχικὰ τουλάχιστον, μὲ τὴν ἐπικρατούσα ἔννοια τῆς Φιλοσοφίας ὡς «θεραπαινίδος» τῆς Θεολογίας. Ἡ Φιλοσοφία ἦταν τὸ ὄργανο μὲ τὸ ὁποῖο θὰ προσεγγιζόταν ἡ Θεολογία.

Μετὰ τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰῶνα, παρὰ τὴ σταδιακὴ ἐπικράτηση τῆς νεοαριστοτελικῆς φιλοσοφίας τοῦ Κορυδαλλέα καὶ τὴν αὐτονόμηση τῆς Φιλοσοφίας ἀπὸ τὸν ρόλο τῆς «θεραπαινίδος», ἡ δυνατότητα μελέτης, ὀρθῆς κατανόησης καὶ προσέγγισης τόσο τῆς Θεολογίας ὅσο καὶ τῆς Φιλοσοφίας διατήρησαν τελικὰ τὴν ἴδια θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ σημασία γιὰ τὴν παιδεία. Ἐπομένως, ἡ κατανόηση τῶν σχετικῶν κειμένων συνέχισε νὰ ἀποτελεῖ τὸ κεντρικὸ μέλημα τῆς παρεχόμενης ἐκπαίδευσης, ποὺ περιοριζόταν κατὰ κύριο λόγο στὴν παροχὴ καλῆς, ἀλλὰ συχνότατα στείρας, γλωσσικῆς κατάρτισης. Ὁ ἄλλος ἐπιστημονικὸς ὀρίζοντας παρέμενε περιορισμένος ὡς ἀδιάφορος, ἂν μὴ τι ἄλλο, ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰ..

Τότε ἄρχισε νὰ ἐκδηλώνεται ἕμμεσα ἢ ἄμεσα ἐνδιαφέρον καὶ γιὰ ἄλλες ἐπιστῆμες. Ἡ Ἱστορία θεωρήθηκε χρήσιμη, διότι ἡ γνώση τῆς εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴ διατήρηση τῆς μνήμης τοῦ παρελθόντος, ἂν καὶ μέχρι καὶ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰ. φαίνεται ὅτι ἐνδιέφερε μόνον ὡς μέσον διαφύλαξης καὶ παραδειγματισμοῦ ὡς πρὸς «τὰ ἔργα ἀρετῆς καὶ τῶν φιλοθέων ἀνδρῶν τὰ σπουδάσματα». Ὑπῆρξαν, ὠστόσο, λόγιοι ποὺ ἀρκετὰ πρόωγα ἐπισήμαναν τὴ σημασία τῆς Ἱστορίας. Ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος⁶⁶ π.χ. ἀρχίζει τὸ

66. Ἱστορία Ἱερά: Ἦτοι, τὰ Ἰουδαϊκά. Κατ' ἐπιτομὴν συγγραφέντα Παρὰ τοῦ Εὐσεβεστάτου, Ἐκλαμπροτάτου, καὶ Σοφωτάτου, Αὐθέντου Κυρίου, Κυρίου, Ἀλεξάνδρου Μαυρο-

βιβλίου του *Ἱστορία Ἱερὰ μὲ ἓνα ἔπαινο τῆς Ἱστορίας τῆς ὁποίας ἐξαιρεῖ τὴ σπουδαιότητα γιὰ τοὺς ἀνθρώπους. Τὴ σημασία της τονίζει καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Γορδάτος στὸν πρόλογο τῆς ἔκδοσης τοῦ ἔργου τοῦ Χρῦσανθου Νοταρᾶ⁶⁷ *Ἱστορία καὶ περιγραφή τῆς Ἁγίας Γῆς*. Καὶ ὁ ἴδιος ὁ Πατριάρχης Ἱεροσολύμων ἀναφέρεται στὴ σπουδαιότητα τῆς Ἱστορίας καὶ τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν τόσο στὸ κείμενό του «Θέσεις τινὲς περὶ τῆς οἰκοδομῆς τῶν σχολείων»⁶⁸, ὅσο καὶ στὸ σιγιλλιῶδες γράμμα ποὺ συνέταξε τὸ 1728 μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς σύστασης τῶν σχολῶν τοῦ Γρηγορίου Γκίκα στὸ Ἰάσιο⁶⁹. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις τὴν Ἱστορία συνόδευαν καὶ ἄλλα ἐπιστημονικὰ πεδία καθὼς ὅλα μαζὶ συναποτελοῦσαν τὴ δεύτερη κατηγορία τῶν ὅσων κατὰ τὸν Χρῦσανθο συναποτελοῦσαν τὴ σοφία: «Ἐντεῦθεν εἶναι ἡ γνῶσις καὶ ἐπιστήμη τῶν στρατηγικῶν, τῶν συμβουλιῶν, τῶν ἱστοριῶν, τῆς φρονήσεως, τῶν νομικῶν, τῶν φυσικῶν, γεωμετρικῶν, καὶ τῶν ἐπιλοίπων ἀναγκαίων εἰς σύστασιν ἀγαθῆς πολιτείας». «Ὅθεν ἡ τῶν ἱστοριῶν ἀκριβὴς διάγνωσις, ἡ τῶν νομικῶν διαταγὴ, ἡ τῶν ἐν παρεμβολαῖς ἐπιστήμη, ἡ τῶν ἐν διοικήσει ἀρχῆς εὐρυθμία, ἡ τῶν φυσικῶν, μηχανικῶν, γεωμετρικῶν, ναυτικῶν, ἀστρονομικῶν καὶ πάντων τῶν κατὰ θεωρίαν καὶ πράξιν τελουμένων ἐπίγνωσις τοῖς ἀνθρώποις ἐγγίνεται». Ἴσως μὴ λησμονοῦμε πὼς καὶ ὁ ἴδιος ὁ Χρῦσανθος συνέγραψε, ἐκτὸς ἀπὸ θεολογικά, ἱστορικά, νομικά, γεωγραφικὰ καὶ ἀστρονομικὰ ἔργα⁷⁰.*

Ἄν καὶ πολλὰ ἄλλαξαν μὲ τὴν πάροδο τῶν χρόνων, μέχρι τὴν Ἐπανάσταση δὲν μεταβλήθηκε ἡ αἴσθησις πὼς ἡ Ἱστορία «εἶναι τὸ ὠφελιμώτερον καὶ κοινωφελέστερον μάθημα: ἐπειδὴ εὐρίσκουσι τὰ ὠφελιμώτατα μαθήματα ἐν αὐτῇ ἀκόπως παντὸς ἐπαγγέλματος ἄνθρωποι, ἀπὸ τοῦ βασιλέως μέχρι τοῦ ἀναγινώσκειν δυναμένου... ὅθεν λέγεται καὶ κοινόν, καὶ πολιτικόν, καὶ βασιλικόν μάθημα»⁷¹. Ὑπῆρξαν ὅμως παράλληλα καὶ ἐξελίξεις, ὅπως τὸ

κορδάτου τοῦ Μεγάλου Λογοθέτου τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας, καὶ ἐξ Ἀπορόρητων τῆς Κραταιᾶς Βασιλείας τῶν Ὀθωμανῶν. Καὶ διὰ δαπάνης τοῦ Εὐσεβεστάτου, καὶ Ὑψηλοτάτου Αὐθέντου, καὶ Ἡγεμόνος πάσης Οὐγγροβλαχίας, Κυρίου, Κυρίου, Ἰωάννου Νικολάου Βοεβόδα τοῦ Σοφωτάτου Υἱοῦ αὐτοῦ..., Βουκουρέστι 1716, σ. α'.

67. Χρυσάνθου τοῦ Μακαριωτάτου Πατριάρχου τῶν Ἱεροσολύμων *Ἱστορία, καὶ Περιγραφή τῆς Ἁγίας Γῆς, καὶ τῆς Ἁγίας Πόλεως Ἱερουσαλήμ, ἐν ἣ καὶ περὶ τῆς ἀρχαίας οἰκοδομῆς τῆς ἐν αὐτῇ Μεγάλης Ἐκκλησίας, ἥτοι τοῦ Σεβασμίου καὶ Θείου Ναοῦ τῆς τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἀναστάσεως, κοινῶς ἤδη λεγόμενος τοῦ Ἁγίου Τάφου...*, Βενετία 1728, σ. 1.

68. ΜΠΤ 411, σ. 219. Πρβλ. καὶ Πηνελόπη Στάθη, *ὁ.π.*, σ. 108.

69. N. Iorga, *Documente grecești*, II, σ. 1003.

70. Βλ. σχετικὰ Πηνελόπη Στάθη, *ὁ.π.*, σ. 171-204.

71. Ἀθανάσιος Σταχειρίτης, *Τρόπαιον Ἑλληνικόν, ἢ Πρῶτος πόλεμος Ἑλλήνων καὶ Περσῶν, καὶ θρίαμβος τῶν Ἑλλήνων, συλλεχθεῖς, καὶ συνταχθεῖς εἰς τὴν ἀπλουστέραν Ἑλληνικὴν*

σταδιακὰ ἀναπτυσσόμενο ἐνδιαφέρον γιὰ ἱστορικές περιόδους ἐκτὸς τῶν βιβλικῶν χρόνων, μὲ μετατόπιση κυρίως πρὸς τὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα ἀλλὰ καὶ τὴ σύγχρονη περίοδο, τὴ διάκριση μεταξὺ τῆς «γενικῆς ἢ καθολικῆς Ἱστορίας» καὶ τῆς ἐστιασμένης σὲ συγκεκριμένα ἀντικείμενα⁷². Ἡ ἀνάδειξη τῆς ἱστορικῆς σκέψης πραγματοποιήθηκε μέσα ἀπὸ ποικίλες ἀτραπούς σὲ μιὰ πορεία πὸν συνεχίστηκε καὶ ἐπιταχύνθηκε στὴ διάρκεια τοῦ 18ου αἰώνα, ἐπιβοηθούμενη ἀπὸ τὶς μεταφράσεις ἱστορικῶν ἔργων ἀφενὸς καὶ τὰ τρέχοντα πολιτικὰ γεγονότα ἀφετέρου⁷³. Ἔτσι, στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα ὁ Βενιαμὶν Λέσβιος παρατηρεῖ πλέον: «Ἄνευ τῆς ἱστορίας, ὁ ἄνθρωπος μένει ὡς ἐν σημεῖον ἀσύνδετον, χωρὶς νὰ ἔχη ἀναφορὰν τινὰ μὲ τὸ παρελθόν»⁷⁴.

Ἡ μελέτη τῆς Ἱστορίας προϋπέθετε σὲ ἓνα βαθμὸ καὶ τὴ γνώση τῆς Γεωγραφίας, ἢ ὅποια καὶ αὐτὴ ἔκανε αὐτόνομα τὴν ἐμφάνισή της στὶς ἀρχές τοῦ 18ου αἰ.⁷⁵ καὶ συνέχισε νὰ ἀναπτύσσεται ἐπιστημονικὰ στὸ πλαίσιο τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, θεωρούμενη πλέον «μία ἀναγκαιοτάτη ἐπιστήμη»⁷⁶, πὸν προξενούσε ὠφέλεια στὸ Γένος, διότι «αὕτη ἀποκαθιστᾷ τὸν σπουδάζοντα αὐτὴν ἄξιον πολίτην, καὶ ἐγκάτοικον τῆς γῆς, ἄξιον συναναστροφῆς, καὶ ἐπιτήδειον εἰς ὅλας τὰς πραγματείας καὶ χρείας τῆς ζωῆς μας»⁷⁷.

γλῶσσαν ὑπὸ Ἀθανασίου Σταγειρίτου Καθηγητοῦ τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης ἐν τῇ ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας Καισαροβασιλικῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἀνατολικῶν γλωσσῶν, Βιέννη 1818, σ. θ'-ι'.

72. Στὸ ἴδιο, σ. γ' καὶ ἐξῆς.

73. Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός: οἱ πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ἰδέες*, Ἀθήνα 1999, σ. 83-124.

74. Λόγος περὶ παιδείας στὴν Ἀκαδημία τοῦ Βουκουρεστίου, Ἐρμῆς ὁ Λόγιος, 9 (1 Μαΐου 1818), σ. 205. Ρωξάνη Δ. Ἀργυροπούλου, *Ὁ Βενιαμὶν Λέσβιος καὶ ἡ εὐρωπαϊκὴ σκέψη τοῦ 18ου αἰώνα*, σ. 262.

75. Ἡ αὐτονόγη σύνδεση τῆς Ἱστορίας μὲ τὴ Γεωγραφία μνημονεύεται καὶ ἀπὸ ὀρισμένους συγγραφεῖς. Βλ. π.χ. *Γεωγραφία νεωτερικὴ ἐρανισθεῖσα ἀπὸ διαφόρους συγγραφεῖς παρὰ Δανιὴλ Ἱερομονάχου καὶ Γρηγορίου ἱεροδιακόνου τῶν Δημητριάων νῦν πρῶτον τύποις ἐκδοθεῖσα ἐπιστάσι τῶν ἰδίων καὶ φιλοτίμῳ χρηματικῇ συνδρομῇ τοῦ ἐντιμοτάτου κυρίου Ἰβου Δροσυνοῦ Χατζῆ Ἰβου τοῦ ἐξ Ἀμπελακίων 1, Εὐρωπαϊκῆ Τουρκία, Ἰταλία, Σπᾶνια, Πορτογαλλία καὶ Φράντζα...*, Βιέννη 1791, σ. 11, 12. Ἀθανάσιος Σταγειρίτης, *Ἠπειρωτικά, ἦτοι, Ἱστορία καὶ Γεωγραφία τῆς Ἠπέρου, παλαιὰ τε καὶ νέα καὶ βίος τοῦ Πύρρου συλλεχθέντα ἐκ πολλῶν συγγραφέων καὶ παραφρασθέντα εἰς τὴν ἀπλουστέραν ἑλληνικὴν γλῶσσαν...*, Βιέννη 1819, σ. α'-β'.

76. *Θεωρία τῆς Γεωγραφίας, Συντεθεῖσα ὑπὸ Ἰωσήπου τοῦ Μοισιόδακος τῇ ὁποῖα Ὑποσνήφθη μὲν Μία Ἐκθεσις τῶν Κυριωτέρων Προβλημάτων ἐν εἴδει Ἐπαναγωγῆς: δευτέρου δὲ Μία Ἐκθεσις τοῦ Πολιτικοῦ Ἐνιαυτοῦ, ἢ τοῦ Καλενδαρίου, ἐν εἴδει Προσαρτήματος...*, Βιέννη 1781, σ. VI, VII.

77. *Μελετίου Γεωγραφία παλαιὰ καὶ νέα Συλλεχθεῖσα ἐκ διαφόρων Συγγραφέων Παλαιῶν*

Ἡ διεύρυνση τῆς ἀντίληψης ὅτι ἡ γνώση καὶ ἄλλων ἐπιστημονικῶν ἀντικειμένων συναποτελοῦσε μέρος τῆς σοφίας ἢ τῆς παιδείας, τῶν γνώσεων ποὺ καλλιεργοῦσαν καὶ ἀνέπτυσσαν πνευματικὰ τὸν ἄνθρωπο, συνεπαγόταν πὼς τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ θὰ ἔπρεπε καὶ νὰ διδάσκονται. Ἔτσι, τῆ δεύτερη δεκαετία τοῦ 18ου αἰ. εἰσῆχθη μὲ ἐπιτυχία ἡ διδασκαλία τῶν νεότερων Μαθηματικῶν ἀπὸ τὸν Μεθόδιο Ἀνθρακίτη⁷⁸. Ἦταν ὁ πρῶτος μιᾶς σειρᾶς λογίων ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὴ διδασκαλία τῶν σύγχρονων μαθηματικῶν καὶ δημοσίευσαν μεταφράσεις καὶ συμπιλήματα εὐρωπαϊκῶν ἐπιστημονικῶν ἔργων σὲ πεδία τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν. Ἡ πνευματικὴ παραγωγή στὸν τομέα τῶν Μαθηματικῶν ὑπῆρξε μεγάλη ἀφοῦ κατὰ γενικὴ πεποίθηση, ἀποτελοῦσαν τὴν «πρῶτη πασῶν τῶν ἐπιστημῶν»⁷⁹.

Οἱ νεωτερικὲς ἰδέες, ἔτσι, εἶχαν ἀρχίσει ἤδη νὰ ἐκφράζονται ἀπὸ τὸ πρῶτο ἡμῖς τοῦ 18ου αἰ. μέσα σὲ ἓνα κατὰ τὰ ἄλλα παραδοσιακὸ περιβάλλον. Ἡ ἐξέλιξη ἐπιταχύνθηκε ὅσο προχωροῦσε ὁ αἰώνας ποὺ ἔκλεισε τὸ 1798 μὲ τὴν ἔκδοση τῶν Μαθηματικῶν τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη⁸⁰. Στὸν ὠραῖο Πρόλογο τοῦ βιβλίου γραμμμένο ἀπὸ τοὺς χρηματοδότες τῆς ἔκδοσης, τοὺς ἀδελφοὺς Ζωσιμάδες, περιλαμβάνεται καὶ μία σύντομη ἀνασκόπηση τῆς προόδου τῆς διδασκαλίας τῶν Μαθηματικῶν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ αἰώνα. Ἡ ἐνασχόληση

τε καὶ Νέων, καὶ ἐκ διαφόρων Ἐπιγραφῶν τῶν ἐν Λίθις, καὶ εἰς κοινὴν Διάλεκτον ἐκτεθεῖσα, χάριν τῶν πολλῶν τοῦ ἡμετέρου Γένους. Πλείστοις δὲ σημειώμασιν ἐπαυξηθεῖσα μετὰ καὶ τινων Παραρτημάτων, καὶ Πέντε Γεωγραφικῶν Πινάκων καὶ ἐπιδιορθωθείσα ἐξεδόθη ἤδη τὸ Δεύτερον ὑπὸ Ἀνθίμου Γαζῆ. Τοῦ Μηλιώτου, Βενετία 1807, τ. Α', σ. γγ'.

78. Τὸ μαθηματικὸ σύστημα τοῦ Μεθοδίου ἐξέδωσε ὁ μαθητὴς του Μπαλάνος Βασιλόπουλος: Ὁδὸς μαθηματικῆς: Ἦτοι Σειρὰ βαθμηδὸν προϊούσα, Περιεκτικὴ τῶν κατ' εἶδος κυριωτέρων τῆς μαθήσεως πραγματειῶν, οἷον τῶν στοιχείων τοῦ Εὐκλείδου. Σφαιρικῶν κατὰ Θεοδόσιον. Γεωμετρίας... τοῦ αἰδεσιμωτάτου καὶ ἐπιστημονικωτάτου κυρίου Μεθοδίου Ἀνθρακίτου ἐξ Ἰωαννίνων ἐκ τῆς Λατινίδος εἰς τὴν Ἑλληνίδα μετενεχθεῖσα τε φωνὴν καὶ ἐρμηνευθεῖσα λίαν μέντοι συνεπτυγμένως καὶ ἀμυδρῶς ὕστερον δὲ παρὰ ... τοῦ κυρίου Μπαλάνου Βασιλοπούλου ἀναπτυχθεῖσα καὶ καλλιωθεῖσα.... τ. Α'-Γ', Βενετία 1749. Βλ. Βασιλικὴ ΜπόμπουΣταμάτη «Ὁ Μεθόδιος Ἀνθρακίτης καὶ τὰ «Τετράδια», Ἑλληνικά, τ. 45 (1995), σ. 111-127, ὅπου καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς παλαιότερης βιβλιογραφίας.

79. Γιὰ ὅλα αὐτὰ βλ. Γιάννης Καράς, Οἱ ἐπιστῆμες στὴν Τουρκοκρατία. Χειρόγραφα καὶ ἔντυπα. Τόμος Α'. Τὰ Μαθηματικά, Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν 42, [Ἀθήνα] 1992.

80. Στοιχείων Μαθηματικῶν ἐκ παλαιῶν καὶ νεωτέρων Συνεραμισθέντων ὑπὸ τοῦ πανιερωτάτου Ἀρχιεπισκόπου πρώην Ἀστραχανίου κυρίου Νικηφόρου, Φιλοτίμου δὲ δαπάνῃ ἐκδοθέντων, Ὅπως δωρεὰν διανέμονται τοῖς ἐν τοῖς Ἑλληνομουσείοις Φοιτῶσιν, ὑπὸ τῶν τιμωτάτων καὶ φιλογενῶν ἀγαθέλων Ζωσιμᾶ, Τόμος Πρῶτος περιέχων τὴν Γεωμετρίαν καὶ Ἀριθμητικὴν, Μόσχα 1798, σ. ε'-ι'.

μὲ τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες παρουσίασε ἀντίστοιχη ἀνάπτυξη. Ὑπολογίστηκε πῶς τὸ 28, 34% τῆς ἔντυπης πνευματικῆς παραγωγῆς κατὰ τὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 18ου αἰ. τὸ ἀποτελοῦσαν ἔργα φυσικῶν, θετικῶν ἐπιστημῶν⁸¹.

Οἱ λόγιοι ποὺ θεράπευσαν τὶς θετικὲς ἐπιστῆμες δὲν θεωροῦσαν ὅτι αὐτὲς τοὺς ἀπομάκρυναν ἀπὸ τοὺς γενικὰ παραδεκτοὺς σκοποὺς τῆς παιδείας, δηλαδὴ τὴν δι' αὐτῆς ἐξύψωση τῆς διανοίας τοῦ ἀτόμου, τὴν κατανόηση τοῦ φυσικοῦ καὶ ὑπερφυσικοῦ κόσμου, τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἠθικῆς προσωπικότη-
τας, τῆς σωφροσύνης καὶ τῶν ἄλλων ἀρετῶν. Τὸ ἴδιο ἴσχυε βεβαίως καὶ γιὰ τὴ χριστιανικὴ πίστη, καθὼς καὶ τὰ θεῖα προσεγγίζονταν μέσω τῆς παιδείας. Ὅρισμένοι μάλιστα ἀπὸ τοὺς λογίους ὅπως ὁ Βικέντιος Δαμοδός, ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης, ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης παράλληλα συνέγραφαν καὶ θεολογικὰ ἔργα. Ἐξάλλου, ὁ φυσικὸς κόσμος ἔκανε ὅσους μελετοῦσαν τὴ Φύση νὰ αἰσθάνονται περισσότερο δέος γιὰ τὴ σοφία καὶ τὴ δύναμη τοῦ δημιουργοῦ, ὅπως τονίζεται ἀπὸ τὸν Εὐγένιο Βούλγαρη⁸², τὸν Νικηφόρο Θεοτόκη⁸³, τὸν Δημήτριο Δάρβαρη⁸⁴, τὸν Κωνσταντῖνο Βαρδαλάχο⁸⁵.

Ἡ διεύρυνση τοῦ περιεχομένου τῆς παιδείας καὶ ἡ πρόοδος ἄλλων ἐπι-
στημῶν δὲν μείωσε τὴ σημασία τῆς Φιλοσοφίας, ἡ ὁποία διατήρησε τὴν πρωτοκαθεδρία της, ἀλλὰ μὲ νεωτερικὸ πλεόν περιεχόμενο στοὺς διαφωτι-
στικοὺς κύκλους καὶ τὰ σχολεῖα. Ὁ Κούμας περιέγραψε μὲ νηφάλιο τρόπο τὴν προγενέστερη κατάσταση τῆς Φιλοσοφίας καὶ ἔδωσε εὐσημα γιὰ τὴ συ-
νεισφορὰ τους στὴν ἑλληνικὴ παιδεία στὰ σχολεῖα τῶν Ἰωαννίνων καὶ στοὺς πρῶτους διαφωτιστὲς ποὺ εἰσήγαγαν τὴ διδασκαλία τῶν Μαθηματικῶν, ἰδίως δὲ στὴν ἐπιστημονικὴ παραγωγή τοῦ «κλεινοῦ» Εὐγένιου Βούλγαρη

81. Γιάννης Καράς, *Οἱ ἐπιστῆμες στὴν Τουρκοκρατία... Τόμος Β'. Οἱ Ἐπιστῆμες τῆς Φύσης*, Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν 46, [Ἀθήνα] 1993. Τοῦ ἴδιου, «Ἡ συμβολὴ τοῦ Βενιαμῖν Λεσβίου στὴ διαμόρφωση τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης τοῦ ἀναγεννώμενου ἑλληνισμοῦ», *Πρακτικὰ Πανελληνίου Συμποσίου Βενιαμῖν Λέσβιος, Μυτιλήνη 28-30 Μαΐου 1982*, Ἀθήνα 1985, σ. 225.

82. Ἑλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Οἱ ἐπιστολιμαῖες διατριβὲς τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη: γενικὲς παρατηρήσεις, ἔκδοση καὶ σχολιασμός τριῶν ἀνέκδοτων», *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά*, τ. 10 (2012), σ. 173, 195.

83. *Στοιχεῖα Φυσικῆς*, σ. 3, 5-6.

84. *Ἐπιτομὴ Φυσικῆς εἰς τρία μέρη διηρημένη πρὸς χρῆσιν τῶν φιλομαθῶν Νέων συλλε-
χθεῖσα ὑπὸ Δημητρίου Νικολάου τοῦ Δαρβάρεως καὶ ἐκδοθεῖσα φιλοτιμῶ δαπάνῃ τῶν
Κυρίων Αὐταδέλφων Δαρβάρεων*, Βιέννη 1812, τ. Α', σ. ζ'.

85. *Φυσικὴ Πειραματικὴ περιεκτικὴ τῶν νεωτέρων ἐφευρέσεων. Συγγραφεῖσα καὶ ἐκδο-
θεῖσα Ἑλληνιστὶ χάριν τῶν ἀρχαρίων ὑπὸ τοῦ ἐν Βουκουρεστίοις ἀρχιδιδασκάλου Κων-
σταντίνου Βαρδαλάχου τοῦ Αἰγυπτίου*, Βιέννη 1812, σ. δ'.

ποῦ «ἀφῆκεν ὅμως εἰς τὸ Γένος Λογικὴν νέαν, καὶ Μεταφυσικὴν νέαν, καὶ Φυσικὴν νέαν, καὶ πολλοὺς ἀπὸ τοὺς εἰς ὅλας τὰς σχολαρχίας του ἀκολουθήσαντας μαθητάς του νὰ διδάσκωσιν εἰς τὰ σχολεῖα τῆς Ἑλλάδος». Ὁ Βούλγαρης, κατὰ τὸν Κούμα, «ἐξώρισε» ἀπὸ τὰ σχολεῖα τὴν παλαιὰ Φιλοσοφία, «τοῦ παραμορφωμένου ἀπὸ τοὺς ὑπομνηματιστάς» Ἀριστοτέλη, καὶ εἰσήγαγε τὴ νεότερη μὲ τὴ Λογικὴ του, ἢ διδασκαλία τῆς ὁποίας εἶχε πλέον γενικευτεῖ. Ἦδη δὲ στὴν ἐποχὴ του οἱ περισσότεροὶ διδάσκαλοι εἶχαν ἐπικεντρωθεῖ στὴ διδασκαλία τῶν μαθηματικῶν καὶ φυσικῶν ἐπιστημῶν⁸⁶. Ἡ νέα ἐξέλιξις εἶχε ὡς συνέπεια καὶ τὴ μεταβολὴ στὴν ἔμφαση στὸ ὄντολογικὸ μέρος τῆς Φιλοσοφίας, τὸ ὁποῖο δὲν ἔχαιρε πιά τῆς ἴδιας προσοχῆς. Τοὺς φιλοσοφοῦντες ἀπασχολοῦσαν ἡ Λογικὴ, ἡ Ἠθικὴ, ἡ Πολιτικὴ, ἡ Οἰκονομικὴ, καὶ τὸ Φυσικὸ Δίκαιο. Μολοντοῦτο, ἡ «δέσποινα» πλέον Φιλοσοφία δὲν ἔχασε τὴ σύνδεσθί της μὲ τὴ Θρησκεία, ἀφοῦ, κατὰ τὸν Κοραῆ, ἦταν ἀδελφὴ καὶ συγγενὴς της⁸⁷. Ἡ νέα Φιλοσοφία, ὡστόσο, συνάντησε ἀμέσως σχεδὸν ἀντιδράσεις γιὰ τὶς ὁποῖες θὰ γίνεῖ λόγος πιὸ κάτω.

Ἡ σταδιακὴ εἰσαγωγὴ γνώσεων πέραν τῶν παραδοσιακῶν δὲν ἦταν πρωτόγνωρη. Εἶχε ξεκινήσει πολὺ νωρίτερα, ἰδίως ἀπὸ τοὺς λογίους ποὺ εἶχαν σπουδάσει συστηματικὰ ἢ παρακολουθήσει μαθήματα σὲ Πανεπιστήμια τῆς Εὐρώπης ἢ ἀπλῶς εἶχαν ζήσει ἔστω γιὰ ἓνα διάστημα στὴ Δύση. Ἡ γνώση τῶν λατινικῶν καὶ τῶν ἰταλικῶν ἀπὸ ὅσους προέρχονταν ἀπὸ βενετοκρατούμενες περιοχὲς εἶχε ἀναμφισβήτητα συμβάλει στὴν προσέγγιση τῆς δυτικῆς βιβλιογραφίας. Ἡ καλλιέργεια τῶν Φαναριωτῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπαφὴ μὲ τὴν Εὐρώπῃ ἄλλων κοινωνικῶν ομάδων μὲ τὰ ταξίδια τους γιὰ ἐκπαιδευτικούς ἢ ἐμπορικούς λόγους συνέτειναν στὴν ἐπέκταση τῆς γλωσσομάθειας. Τὸ ἐπόμενο βῆμα ἦταν ν' ἀρχίσουν νὰ ἐμφανίζονται συστηματικὰ ἀπὸ τὰ μέσα περὶ τοῦ 18ου αἰῶνα μεταφράσεις ἔργων διαφόρων ἐπιστημονικῶν πεδίων⁸⁸ ποὺ θὰ ὑποστήριζαν τὴ διδασκαλία τους.

Μπορεῖ γιὰ τοὺς διαφωτιστὲς ὁ ὀρίζοντας τῆς παιδείας νὰ διευρύνθηκε στὸ πεδίο τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης, ὡστόσο ἡ πίστη στὸν κοινωφελὴ της χαρακτήρα παρέμεινε ἀμετάβλητη. Ὑπῆρχε ὅμως πλέον μιὰ σημαντικὴ διαφορὰ καθὼς ἡ ἐπιδιωκόμενη ἀπὸ αὐτὴν ὠφέλεια προσέλαβε σαφῶς κοσμικὸ περιεχόμενο. Ἡ ἐκκοσμίκευση τῆς ἔννοιας τῆς παιδείας κατέστησε πιὸ ἔντονο τὸ προϋπάρχον μᾶλλον περιθωριακὸ καὶ περιστασιακὸ ἐνδιαφέρον

86. Κ.Μ. Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας* τ. Α', σ. δ'-θ', ιβ'.

87. Κοραῆς, *Προλεγόμενα*, σ. 146-7.

88. Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, σ. 94 καὶ ἐξῆς.

για τὴν πρακτικὴ ἀξιοποίησὴ τῆς στῆ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων. «Ἡ παιδεία ὄχι μόνον φωτίζει, ἀλλὰ ἐλευθερώνει ἀπὸ τὴν πτωχείαν καὶ τῆς πτωχείας τὴν ἐντροπήν. ... Μόνος ὁ κακὰ ἀναθραμμένος καὶ ἀπαιδευτος πένης κινδυνεύει νὰ καταντήσῃ εἰς τοιαύτην ἀνδραπόδου κατάστασιν ὅστις ἔχει παιδείαν δὲν φοβεῖται νὰ ψωμοζητήσῃ...» γράφει ὁ Κοραῆς⁸⁹. Οἱ μεταβαλλόμενες κοινωνικοοικονομικὲς συνθήκες ὀδήγησαν ἐπίσης στὴν ἀντίληψη πὼς ἡ ἐκπαίδευση θὰ ἔπρεπε νὰ περιλαμβάνει καὶ διάφορες ἄλλες ἀναγκαῖες γνώσεις ἢ καὶ δεξιότητες, ὅπως π.χ. ξένες γλῶσσες, λογιστικὴ κλπ., ποὺ δὲν εἶχαν σχέση μὲ τὶς παραδοσιακὲς σπουδὲς καὶ τὸ θεωρητικὸ ὑπόβαθρό τους, ἀλλὰ θὰ ἐξυπηρετοῦσαν συγκεκριμένους ἐπαγγελματικὲς ἀνάγκες, θὰ ἐπέτρεπαν στοὺς ἀνθρώπους νὰ κερδίσουν τὴ ζωὴ τους ἐργαζόμενοι καὶ σὲ νέους τομεῖς ποὺ ἀνοίγονταν διὰ τῆς ἐκπαίδευσης.

Γενικά, κατὰ τοὺς διαφωτιστὲς ἡ παιδεία θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποβλέπει στὴ διάπλαση ἐνὸς νέου εἴδους ἀνθρώπου ποὺ θὰ ἦταν πλέον ἐνεργὸ μέλος μιᾶς κοινωνίας πολιτῶν. Ὁ ἐπὶ αἰῶνες παραδοσιακὸ κύριος σκοπὸς στὸν ὁποῖο ἀπέβλεπε ἡ παιδεία, δηλαδὴ ἡ ἀπόκτηση τῆς πνευματικῆς εὐδαιμονίας μεταβλήθηκε, καὶ τὸ νόημά της ἀπέκτησε νέο περιεχόμενο γιὰ τοὺς νεωτεριστὲς.

Ἡ σταδιακὴ εἰσαγωγὴ διακριτῶν ἐπιστημονικῶν ἀντικειμένων στὴν πνευματικὴ παραγωγὴ τῶν Ἑλλήνων καὶ ἡ ἐν συνεχείᾳ ἔνταξή τους στὴν παρεχόμενη ἐκπαίδευση ὑπῆρξε μιὰ μακρὰ, ἐνίοτε ἰδιόμορφη, καὶ ὄχι σπάνια ἐπίπονη διαδικασίᾳ. Ὡστόσο, ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ πὼς ἡ νέα ἐπιστημονικὴ πραγματικότητα εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα καὶ μιὰ οὐσιαστικὴ ἐξέλιξη στὴν παιδεία. Ἡ διάκριση τῶν ἐπιστημῶν ὀδήγησε στὴ σταδιακὴ ἐξειδίκευση τῶν ἐπιστημῶν. Αὐτὸ ποὺ ἐμφανίστηκε στὴν πράξη, ἐκφράστηκε θεωρητικά, ἀν καὶ ἔμμεσα, γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν Καταρτζῆ⁹⁰: πρόκειται γιὰ τὴν ἔννοια τῆς γενικῆς παιδείας σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὴν ἐξειδίκευση ποὺ ἀπαιτοῦσε πλέον εἰδικὲς ἐπιστημονικὲς γνώσεις ἀναλόγως μὲ τὴν ἐπιστήμη.

Ἀργότερα, ἔγραψε διεξοδικὰ γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ καὶ ὁ Κοραῆς, ὁ ὁποῖος προσπάθησε νὰ δείξει μὲ ἀπλὸ τρόπο πὼς ἡ ἀτομικὴ πολυμαθία ἀποτελοῦσε ἀρνητικὸ χαρακτηριστικὸ καὶ δὲν συνέβαλλε στὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἔθνους. Ὁ πολυμαθὴς δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ εἶναι παντογνώστης καὶ δὲν μποροῦσε νὰ παραγάγει καινούρια γνώση. Γι' αὐτὸ κάθε διακριτὸ ἐπιστημονικὸ πεδίο χρειάζοταν τὸν ἐξειδικευμένο σὲ αὐτὸ δάσκαλο. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη

89. Κοραῆς, ὁ.π., σ. 59.

90. Δημήτριος Καταρτζῆς, *Τὰ Εὐρισκόμενα*, ἐκδότης Κ. Θ. Δημαράς, Ἀθήνα 1970, σ. 64, 116-117, 171.

αὐτὸ δὲν μπορούσε ἀκόμη νὰ ἐφαρμοστεῖ πλήρως στὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα, μολοντί εἶχε πραγματοποιηθεῖ σημαντικὴ πρόοδος. Ἡ πρόταση τοῦ Κοραῆ γιὰ τὴ μελλοντικὴ πρόοδο τοῦ ἔθνους ἦταν πῶς θὰ ἔπρεπε «οἱ ἐρχόμενοι νέοι, χωρὶς νὰ ἀμελῶσι τὴν ὅλην σειρὰν τῆς Φιλοσοφίας, νὰ προσκολλῶνται ἐξαιρέτως εἰς ἓν μέρος αὐτῆς ...Τοῦτο εἶναι τὸ δραστηκώτατον μέσον τῆς αὐξήσεως τοῦ φωτισμοῦ τῆς βαρβαρωθείσης ἡμῶν πατρίδος»⁹¹.

Μὲ τὴν παιδεία συνδέεται μία ἀκόμη ἐξέλιξη. Πρόκειται γιὰ τὸ σταδιακὰ αὐξανόμενο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ παιδί ποὺ ἐπιστημονικὰ ἀποτέλεσε τελικὰ ξεχωριστὸ κλάδο, τὴν Παιδαγωγική. Ὁ κλάδος αὐτὸς κάλυπτε τὴν ἀγωγή τοῦ παιδιοῦ ἀφενὸς μέσα στὴν οἰκογένεια καὶ ἀφετέρου τὴν ἐκπαίδευσή του στὸ σχολεῖο. Ἀρχικὰ φαίνεται ὅτι ἡ Παιδαγωγική δὲν ἀπασχολεῖται μὲ τὴν παιδεία μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοιά της, στὴν οὐσία ὅμως δι' αὐτῆς θὰ ἀπέβαινε δυνατὴ ἡ ἐπίτευξή της στοὺς νέους.

Βεβαίως, ἡ ἀγωγή τῶν παιδῶν ἀποτελοῦσε ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἀντικείμενο συνεχῶν θεωρητικῶν προσεγγίσεων, οἱ ὁποῖες στὴ συνέχεια ἐμπλουτίστηκαν καὶ ἀνανεώθηκαν ἀπὸ τὸν χριστιανισμό. Οἱ νέες ὅμως ἀντιλήψεις περὶ παιδείας ποὺ εἰσῆχθησαν μὲ τὸν Διαφωτισμό, ὅπως συμβαίνει μὲ τὶς ἀξίες κάθε ἱστορικῆς περιόδου, χρειάζονταν νέο τρόπο ἔκφρασης καὶ πρακτικῆς ἐφαρμογῆς. Ἡ παιδαγωγία, ἡ παιδαγωγική, ὅπως τὴν ἀποκαλοῦμε σήμερα, ἄρχισε νὰ συζητεῖται ἐπιστημονικὰ στὰ νεοελληνικὰ κείμενα στὸ πλαίσιο τῆς Φιλοσοφίας, ἡ ὁποία τὴν κάλυπτε θεωρητικά. Ἡ διαμόρφωσή της σὲ αὐτοτελὴ ἐπιστῆμη πέρασε ἀπὸ ποικίλα ἐξελικτικὰ στάδια. Ἡ σχετικὴ συζήτηση ποὺ εἶχε ἀρχίσει ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 17ου αἰώνα στὴ Βρετανία μὲ τὸν Francis Bacon⁹², συνεχίστηκε στὸ τέλος τοῦ ἴδιου αἰώνα μὲ τὰ ἔργα τοῦ John Locke⁹³, καὶ κατόπιν τὸν 18ο αἰώνα στὴν Ἑλβετία μὲ τὸν Jean Jaques Rousseau⁹⁴ καὶ τὸν Pestalozzi⁹⁵, ἐπηρέασε καὶ τὴ νεοελληνικὴ διανόηση μαζὶ μὲ τὴν

91. Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Προλεγόμενα*, σ. 407-409.

92. *Of the Proficiency and Advancement of Learning, Divine and Human*, Ὁξφόρδη 1605.

93. *An Essay concerning Humane Understanding in four Books...*, Λονδίνο 1690 (ἂν καὶ ἐκδόθηκε τὸ 1689). Τοῦ ἴδιου, *Some Thoughts concerning Education*, Λονδίνο 1693. Βλ. καὶ Ἄλκης Ἀγγέλου, «Πῶς ἡ νεοελληνικὴ σκέψη ἐγνώρισε τὸ “δοκίμιο» τοῦ Locke, *Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση*, 7 (1954), σ. 128-149.

94. *Émile, ou de l' education*, Χάγη 1762.

95. Τὰ ἔργα τοῦ Johann Heinrich Pestalozzi καταλαμβάνουν 45 ὀγκώδεις τόμους. Τὸ πιὸ πολυδιαβασμένο βιβλίο του εἶναι τὸ *Lienhard und Gertrud* ποὺ κυκλοφόρησε σὲ 4 μέρη τὰ ἔτη 1781, 1783, 1785, 1787. Γνωστὴ τελευταία ἐπανέκδοση εἶναι *Wie Gertrud ihre Kinder lehrt. Literarische Tradition* 2006. Συγκεντρωμένες οἱ παιδαγωγικὲς του θεωρίες βρῶσκονται στὴ σειρὰ τῶν ἔργων του: *Sämtliche Werke. Kritische Ausgabe*. Begründet von Artur Buchenau,

ὑπόλοιπη Εὐρώπη. Ἄν καὶ ἡ ἀναζήτηση τρόπων γιὰ τὴν ἀπόκτηση τῶν ἀγαθῶν τῆς παιδείας μέσω τῆς ἐκπαίδευσης τῶν παιδιῶν καὶ τῶν νέων ἦταν πάντοτε μὲ κάποιον τρόπο παρούσα σὲ οἰαδήποτε συζήτηση γι' αὐτήν, ἡ ἐπισημονικὴ τῆς πραγμάτευση ἀπὸ τοὺς νεοέλληνες λογίους ξεκίνησε περὶ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα.

Ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ ἴδιου αἰώνα, εἶχαν ἀρχίσει νὰ κυκλοφοροῦν εὐρέως σὲ χειρόγραφα μεταφρασμένα ἐγχειρίδια καλῆς συμπεριφορᾶς, οἱ γνωστὲς «Χρηστοθήθειες». Ἀποσκοποῦσαν νὰ διδάξουν πρότυπα εὐγενικῶν τρόπων ἀπαραίτητων ὄχι μόνον στὴ φαναριώτικη κοινωνία, ἀλλὰ καὶ σὲ εὐρύτερα τμήματα τοῦ ἐγγράμματος πληθυσμοῦ ποὺ διεκδικοῦσε μιὰ κοινωνικὴ ἄνοδο. Ἡ γνωστότερη χειρόγραφη «Χρηστοθήθεια», τοῦ Ἀντωνίου Βυζαντίου (1680-1717), προσαρμοσμένη στὰ ἑλληνικὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς παράφραση τοῦ ἔργου τοῦ Giovanni della Casa Galateo, κυκλοφόρησε γιὰ πρώτη φορὰ σὲ ἔντυπη μορφή τὸ 1780 καὶ ἀκολούθησαν 32 ἀκόμη ἐκδόσεις μέχρι τὸ 1820. Πρὸς τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰώνα, πολλαπλασιάστηκαν, ἐπίσης, τὰ ἔντυπα, πού, ἂν καὶ δὲν ἔφεραν στὸν τίτλο τους τὴ λέξη «χρηστοθήθεια», προσέφεραν καὶ αὐτὰ κανόνες καὶ νοθεσίες γιὰ τὸν σωστὸ τρόπο διαβίωσης⁹⁶. Αὐτὰ τὰ ἔργα σὲ ἕνα βαθμὸ ὑποδείκνυαν τρόπους ἀνατροφῆς τοῦ παιδιοῦ γιὰ τὴ σωστὴ ἔνταξή του σὲ μιὰ κοινωνία, μὲ δυτικὰ κυρίως πρότυπα, ἀλλὰ δὲν ἀφοροῦσαν ἀποκλειστικὰ σὲ παιδιὰ καὶ ἐπικεντρώνονταν σὲ ἐξωτερικὲς συμπεριφορές. Δὲν ἀποσκοποῦσαν στὴ δημιουργία πνευματικῆς γνώσης καὶ καλλιέργειας, δὲν ἀπέβλεπαν στὴν παροχὴ παιδείας, καὶ δὲν ἀποτελοῦσαν ἐπιστημονικὸ παιδαγωγικὸ σύγγραμμα. Τὰ ἔργα καὶ ἡ διδασκαλία τῆς χριστιανικῆς χρηστοθήθειας ἀκολούθησαν ἀρκετὰ ἀργότερα.

Μέσα σ' αὐτὸ τὸ κλίμα ἀρκετοὶ Ἑλληνες λόγιοι ἄρχισαν νὰ συγγράφουν

Eduard Spranger, Hans Stettbacher. Gruyter, Βασιλεία καὶ Ζυρίχη 1927-1996. Leitender Redakteur von 1923 bis 1938 war Walter Feilchenfeld-Fales. *Pestalozzi über seine Anstalt in Stans*. Mit einer Interpretation und neuer Einleitung von Wolfgang Klafki, Beltz, Βασιλεία 1997.

96. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, Ἀθήνα 19802, σ. 10, 34, 38, 252-254, 314-315. Ἔμμη Βαϊκούση, «Χρηστοθήθειες καὶ διαμόρφωση τῆς συμπεριφορᾶς τῶν νέων (18ος-19ος αἰ.)», Πρακτικὰ τοῦ Διεθνoῦς Συμποσίου *Ἱστορικότητα τῆς παιδικῆς ἡλικίας καὶ τῆς νεότητος*, Ἀθήνα 1986, τ. Α', σ. 287-299. Π. Ζερλέντης, «Ἀντώνιος ὁ Βυζάντιος διδάσκαλος τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς», *Byzantinische Zeitschrift*, τ. 16 (1907), σ. 241-253. Ἐμμανουήλ Ν. Φραγκίσκος, «Ἡ «Χρηστοθήθεια» τοῦ Ἀντωνίου Βυζαντίου καὶ ὁ «Galateo» τοῦ Giovanni della Casa οἱ πρώτες συσχετίσεις», *Ὁ Ἑραμιστής*, τ. 23 (2001), σ. 301-306.

παιδαγωγικὰ κείμενα. Πρῶτος ἐξέδωσε μία παιδαγωγικὴ πραγματεία ὁ Ἰωσήπος Μοισιόδαξ⁹⁷, ὁ ὁποῖος ὄριζε τὴν Παιδαγωγία ὡς μέθοδο «ἣτις εὐθύνει τὸ ἦθος τῶν παιδίων εἰς τὴν ἠθικὴν ἀρετὴν, καὶ ἣτις προδιαθέτει τὸ πνεῦμα τῶν μαθητῶν εἰς τὸν ἔρωτα, εἰς τὴν ἀντίληψιν τῶν μαθημάτων⁹⁸. Τὸ ἔργο του εἶχε κυρίως πρακτικὸ χαρακτήρα καὶ οἱ θεωρητικὲς του βάσεις εἶναι περιορισμένες. Διαιρεῖται σὲ τμήματα ποῦ ἀφοροῦν στὴν ὀρθὴ ἀγωγή ποῦ πρέπει νὰ λαμβάνει τὸ παιδί ἀπὸ τὴν οἰκογένειά του ἀφενὸς καὶ τὸν δάσκαλο ἀφετέρου. Τὸ δεύτερο μέρος τοῦ ἔργου ἀποτελεῖ στὴν πραγματικότητά μιὰ εἰδικὴ διδακτικὴ. Τὸ 1814, ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ἐπέλεξε νὰ ἐκφωνήσῃ λόγο «Περὶ Παίδων ἀγωγῆς» ἐνώπιον τῶν Συμυρναίων κατὰ τὸν ἑορτασμὸ τοῦ ἔκτου ἔτους τῆς συστάσεως τοῦ Φιλολογικοῦ Γυμνασίου Σμύρνης βασιζόμενος στὸν Πλάτωνα, τὸν Ἀριστοτέλη, τὸν Πλούταρχο καὶ τὶς Γραφεῖς⁹⁹. Ἐπιστημονικὲς θεωρήσεις ἐμφανίστηκαν στὰ δοκίμια τοῦ Καταρτζῆ¹⁰⁰ καὶ ἰδίως τοῦ Κούμα, ὁ ὁποῖος ἐνέταξε τὴν Παιδαγωγικὴν στὴ Φιλοσοφία του ὡς «χωριστὴ φιλοσοφικὴ ἐπιστήμη», ὅμως, «ἐφηρμοσμένην». Ὁ Κούμας παρέχει βιβλιογραφία (ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Locke καὶ Rousseau, οἱ λοιποὶ συγγραφεῖς εἶναι Γερμανοὶ μὲ σύγχρονα ἔργα τους μέχρι καὶ τὸ 1819), καὶ ἱστορία τῶν παιδαγωγικῶν σχολῶν ἀσχολεῖται μὲ τὰ καθήκοντα τῶν γονέων, τὴ θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ ἀγωγή, τὴν ἐφαρμοσμένην παιδαγωγικὴ, τὴν ἀγωγή ἀγοριῶν, κοριτσιῶν καὶ τῶν ἀτόμων ὡς πολιτῶν, τὴ γενικὴ καὶ εἰδικὴ διδακτικὴ, καὶ τέλος ἐκθέτει τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὴν ὀργάνωση καὶ τὴ λειτουργία τῶν σχολείων¹⁰¹. Ἡ Παιδαγωγία τοῦ Νεοφύτου Δούκα¹⁰² κυ-

97. *Πραγματεία περὶ παίδων ἀγωγῆς ἢ παιδαγωγία, συντεθεῖσα παρὰ Ἰωσήπου τοῦ Μοισιόδακος, Καὶ τυπωθεῖσα δαπάνῃ Φιλοτίμω τοῦ Ἐντιμοτάτου καὶ Χρησιμοτάτου ἐν πραγματευταῖς, κυρίου κυρίου Θεοδώρου Ἐμμανουὴλ Γκίκου τοῦ ἀπὸ Μοσχοπόλεως, Βενετία 1779.* Τὸ ἔργο ἐπανεκδόθηκε μὲ τίτλο *Πραγματεία περὶ παίδων ἀγωγῆς ἢ παιδαγωγία, ἐπιμέλεια, εἰσαγωγή καὶ σημειώσεις Γρηγόρης Καραφύλλης, Κοζάνη 1998.*

98. Στὸ ἴδιο, σ. 3 καὶ σ. 5 ἀντιστοίχως.

99. *Τὰ σωζόμενα φιλολογικὰ συγγράμματα*, τ. Α', σ. 38-57. Ὁ λόγος ἐπρόκειτο νὰ δημοσιευτεῖ στὸν *Λόγιο Ἐρμη*, ἀλλὰ γιὰ ἄγνωστο λόγο αὐτὸ δὲν ἔγινε.

100. *Τὰ Εὐρισκόμενα*, σ. 24-41.

101. *Σύνταγμα Φιλοσοφίας ...Τόμος Τέταρτος περιέχων τὴν Πρακτικὴν Φιλοσοφίαν, ἧγουν Περὶ Δικαίου, Ἠθικῆς, Ἠθικῆς Θεολογίας, καὶ ἐπίμετρον αὐτῶν τὴν Παιδαγωγικὴν*, Βιέννη 1820, σ. 295-385, «Παιδαγωγικὰ περὶ παιδείας καὶ σχολείων». Μιὰ σύνοψη μεγάλου μέρους τοῦ κειμένου ἐξέδωσε ὁ Κούμας στὸν *Ἐρμη τὸν Λόγιο*, 15 Σεπτεμβρίου 1819, σ. 730-748.

102. *Παιδαγωγία ἣτοι πρῶτα μαθήματα τῶν παιδίων εἰς τὸ ἀναγινώσκειν καὶ νοεῖν ὁποσῶν συντεθέντα καὶ ἐκδοθέντα εἰς τομῖδια τρία*, Βιέννη 1813.

ρίως ἀσχολεῖται μὲ τὸν τρόπο ὀργάνωσης τῶν σχολείων καὶ τῶν μαθημάτων. Στὰ ἔργα ἄλλων συγχρόνων τους λογίων ἀπαντοῦν συνεχῶς διάσπαρτα σχόλια καὶ ἀπόψεις ἄμεσα σχετιζόμενα μὲ παιδαγωγικά θέματα, τὰ μέσα καὶ τοὺς σκοποὺς τους καὶ τὴ διδακτικὴ διαφόρων ειδικοτήτων, ἂν καὶ δὲν ὑπάρχει συγκεκριμένο παιδαγωγικὸ σύγγραμμα¹⁰³. Ὅπως παρατήρησε ὁ Κούμας, ἡ διάσταση τῆς παιδαγωγίας ἦταν πρακτικὴ. Ὅστόσο, στὰ σχετικὰ κείμενα ἀναδεικνύεται ἡ συμφωνία τῶν ἀπόψεων τῶν συγγραφέων τους σὲ ὀρισμένα κεντρικὰ καὶ θεμελιώδη στοιχεῖα ὡς πρὸς τὸν στόχο τῆς παιδείας: «πρῶτος καὶ ἔσχατος σκοπός» γιὰ κάθε ἄτομο ἀσχέτως φύλου ἦταν νὰ γίνῃ «ἐνάρετος ἄνθρωπος, εὐσεβὴς χριστιανός, ἀγαθὸς πολίτης»¹⁰⁴.

Κατὰ τὸν Μοισιόδακα «ἔσχατον καθήκον τῆς ἠθικῆς παιδαγωγίας πρέπει νὰ λογίζονται αὐτὰ τὰ τρία: ὁ ἔλεγχος τῶν ἀκεφάλων ιδεῶν, ἡ ἔρμηνεία τῶν βιωτικῶν ἀρετῶν, καὶ ἡ κατήχησις τῆς ἡμετέρας ὑπερφουοῦς θρησκείας» «ἀκέφαλοι ιδεαί» ἀποκαλοῦνται οἱ παντὸς τύπου δεισιδαιμονίες, ἀρετὲς τοῦ βίου θεωροῦνται ἡ δικαιοσύνη, ἡ φρόνηση, ἡ ἀλήθεια, ἡ σωφροσύνη κ.ἄ., καὶ τέλος ἡ κατήχηση ἀναφέρεται στὰ δόγματα καὶ στὴν παράδοση τῆς Ὀρθοδοξίας¹⁰⁵. Ὁ δὲ Καταρτζής¹⁰⁶ κατέληγε στίς συμβουλές του πρὸς τοὺς νέους ὡς ἑξῆς: «μὲ αὐτὸν τὸν φρόνιμον τρόπον μπορεῖτε νὰ γένετε σοφοί, λόγοι, καὶ, τὸ παραπάν» ἀπ' ὅλα, καλοὶ ἄνθρωποι κ' εὐλαβεῖς μετὰ λόγου...». Τελικὰ, μολονότι, στίς παιδαγωγικὲς ἀρχὲς προβάλλονταν καὶ νεωτερικὲς ιδέες, ὅπως ὁ ὀρθὸς λόγος, ἡ πνευματικὴ καλλιέργεια, ἡ πολιτικὴ διάσταση τοῦ ἀτόμου καὶ ἡ συμμετοχὴ του στὴν κοινωνία, ἡ σημασία τῆς οἰκονομίας, ἡ διαχρονικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸν πρωταρχικὸ σκοπὸ τῆς παιδείας παρέμενε ἀμετάβλητη.

Ἡ ἐπέκταση τῆς παιδείας γιὰ τὸν φωτισμὸ τοῦ «ἐλληνικοῦ Γένους», ἢ τοῦ «Γένους τῶν Ἑλλήνων», ἐκφράζεται συνεχῶς σὲ διάφορα κείμενα ἀπὸ τὸν 15ο αἰ. μέχρι καὶ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 18ου αἰώνα ὡς ἀναγκαιότητα καὶ

103. Ἐνδεικτικὰ μόνον παρατίθενται τὰ ἀκόλουθα, Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *ἑ.π.*, σ. 62-63, 65, 93, 108, 114-115, 126 καὶ ἑξῆς, 271, 305-307, 309, 393, 397 καὶ ἑξῆς. Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων, *Γραμματικῶν, ἢ Ἐγκυκλίων Παιδευμάτων βιβλία Δ'.* Συναρτάθηνα ὑπὸ Κωνσταντῖνου Πρεσβυτέρου καὶ Οἰκονόμου, *Διδασκάλου τῆς Φιλολογίας εἰς τὸ Φιλολογικὸν Γυμνάσιον τῆς Σμύρνης, Καὶ πρώτου Ἱεροκήρυκος τῶν Ἐκκλησιῶν αὐτῆς*, σ. λβ'-δ'.

104. Κ. Μ. Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας... Τόμος Τέταρτος...*, σ. 368, πρβλ. καὶ σ. 295 καὶ ἑξῆς, καὶ 315, ὅπου καὶ ἀναπτύσσονται οἱ ἔννοιες αὐτές.

105. *Πραγματεία περὶ παιδῶν ἀγωγῆς* (1779), σ. 76-80. Στὴν ἔκδοσιν τοῦ 1998, σ. 85-90.

106. *Τὰ Εὐρισκόμενα*, σ. 70.

εὐχὴ μὴ εἰσέτι πραγματοποιηθεῖσα. Ἀπὸ τὴν περίοδο ἐκείνη ἐπικράτησε σταδιακὰ ἡ αἰσιόδοξη ἄποψη ὅτι οἱ προσπάθειες γιὰ διάχυση τῆς παιδείας εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἀποδίδουν καρποὺς καὶ τὸ Γένος ἀνέκαμπτε πνευματικά, κοινωνικά, οικονομικά καὶ πολιτικά. Στὴν ἄποψη αὐτὴ ἡ ἔννοια τῆς παιδείας εἶναι καὶ πάλι διττὴ, ἡ στενότερη τῆς ἐκπαίδευσης καὶ ἡ εὐρύτερη τῆς πνευματικῆς ἀνάπτυξης, τῆς γνώσης καὶ τῆς καλλιέργειας τῶν Ἑλλήνων. Ἔτσι, πίστευαν ὅτι θὰ ξέπλεναν τὴ ντροπὴ τοῦ παιδευτικοῦ σκότους ποὺ τοὺς εἶχε καλύψει μετὰ τὴν ὑποδούλωσή τους. Ὡστόσο, ὁ φωτισμὸς τοῦ Γένους δὲν εἶχε εἰσέτι ἐπιτευχθεῖ, καὶ χρειάζονταν πιὸ ἐντατικές καὶ σύντομες προσπάθειες γιὰ τὴν ὀλοκλήρωσή του¹⁰⁷. Τὸ ἐπιδιωκόμενο ἰδανικὸ τοῦ νέου φωτισμένου Ἑλληνα δὲν ἦταν στερημένο ἀπὸ τὶς χριστιανικὲς καὶ ἠθικὲς ἀρετὲς ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸ θεμέλιο τῆς ἐκπαίδευσης καὶ τὴν ἐπιδιωκόμενη ὀλοκλήρωση τοῦ πεπαιδευμένου ἀνθρώπου τῶν παλαιότερων αἰώνων. Ὁ φωτισμένος ὅμως αὐτὸς ἄνθρωπο, κατὰ τὴ νεωτερικὴ ἀντίληψη, ἔπρεπε παράλληλα νὰ διαθέτει τόσο τὰ ἐπιστημονικά, ὅσο καὶ τὰ ἀναγκαῖα πρακτικὰ στοιχεῖα ποὺ χαρακτήριζαν τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν εὐρύτερη ἔννοια τῆς παιδείας στὴ σύγχρονη εὐρωπαϊκὴ σκέψη.

Ἡ ἐπιζητούμενη ἐπέκταση τῆς παιδείας σὲ εὐρύτερα στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ συνέβαλε, μετὰξὺ ἄλλων θεωρητικῶν, φιλολογικῶν καὶ γλωσσολογικῶν ἀναζητήσεων, στὸν προβληματισμὸ καὶ τελικὰ στὸν διχασμὸ τῶν ἀπόψεων τῶν λογίων ὡς πρὸς τὴν υἱοθέτηση τῆς χρήσης καὶ τῆς διδασκαλίας τῆς ἀρχαίας ἢ τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσας ἀφενός, καὶ τὴ μορφὴ τῆς δευτέρας ἀφετέρου. Ὁ προβληματισμὸς καὶ ἡ ἐπιδίωξη δὲν ἦταν καινοφανεῖς. Ἦδη ἀπὸ τὸν 16ο αἰῶνα καὶ ἐξῆς λόγιοι ὅπως ὁ Νικόλαος Σοφριανός, ὁ Ἰωαννίκιος Καρτάνος, ὁ Μανουὴλ Μαλαξὸς καὶ ὁ Βικέντιος Δαμοδὸς συνέγραφαν στὴν ἀπλοελληνικὴ γιὰ τοὺς ἴδιους περίπου λόγους ποὺ ἐπικαλοῦνταν οἱ διαφωτιστές. Ὡστόσο, τὴν περίοδο τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ τὸ γλωσσικὸ ζή-

107. Ἐνδεικτικὰ μνημονεύονται μόνον: Ἀδαμάντιος Κοραΐς, *Προλεγόμενα*, σ. 53-54, 242-243, 244. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Ἰώσηπος Μοισιόδαξ, σ. 326-327. Στέφανος Κομμητᾶς, *Ἐγκυκλοπαιδεία Ἑλληνικῶν Μαθημάτων, Γραμματικῆς, Ῥητορικῆς, καὶ Ποιητικῆς, τὴν διδασκαλίαν αὐτῶν περιέχουσα, καὶ Συλλογὴν μετ' ἐκλογῆς ἐκ τῶν Ἀρίστων Ἑλλήνων Συγγραφέων καὶ Ποιητῶν, μετὰ τῶν ἀναγκαίων Ὑποσημειώσεων, καὶ Λεξικῶν, Ὀνομαστικῶν τε καὶ Λεκτικῶν, εἰς τε τῶν δυσχερῶν σαφήνειαν, καὶ τῶν λέξεων ἐξήγησιν, συντεθεισά τε καὶ συλλεγεῖσα παρὰ Στεφάνου Κομμητᾶ τοῦ ἐκ Φθίης...*, *Τόμος Πρῶτος...*, Βιέννη 1812, σ. ε'-στ'. *Ἑλληνικὴ Νομαρχία Ἦτοι Λόγος περὶ Ἐλευθερίας... Παρὰ Ἀνωνύμου (sic) τοῦ Ἑλληνοσ, ἐν Ἰταλίᾳ 1806*, ἐκδ. Κάλβος, Ἀθήνα 1968, σ. 149-152.

τημα κατέληξε νὰ ἀποτελεῖ ἐθνικὸ θέμα καὶ πεδίο ὀξείας ἀντιπαράθεσης. Κατὰ τὸν Κοδρικᾶ, «τὸ Ἑλληνικὸν Γένος μεταξὺ εἰς τὰς πλέον δεινὰς συμφοράς, ἐφύλαξε τὴν ἐθνικὴν του ἀκεραιότητα, διότι ἐφύλαξε τὴν Γλῶσσαν τῶν προπατόρων του... Ἡ συζήτησις λοιπὸν περὶ τῆς Ἑθνικῆς Διαλέκτου μας, καὶ ἡ ἐξέτασις τοῦ φυσικοῦ αὐτῆς τύπου καὶ χαρακτήρος δὲν εἶναι πλέον ἀπλῶς συζήτησις Φιλολογική, ἢ Γραμματική, ἀλλὰ συζήτησις ἐθνική, πρόβλημα δημόσιον καὶ τῶν Ἱερωτέρων τοῦ Ἔθνους δικαιωμάτων θεώρημα συστατικόν...»¹⁰⁸. Ἡ ἀντιπαράθεση δὲν περιορίστηκε μεταξὺ συντηρητικῶν καὶ νεωτεριστῶν λογίων, ἀλλὰ ἦταν ἐξίσου ἔντονη καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τῶν διαφοριστικῶν κύκλων. Εἶναι πολὺ γνωστὴ γιὰ παράδειγμα ἡ ὀξύτατη διαμάχη μεταξὺ τοῦ Κοραῆ καὶ τοῦ Νεοφύτου Δούκα γιὰ τὸ θέμα τῆς γλώσσας. Ἡ Ἐκκλησία παρέμεινε σταθερὴ στὶς παραδοσιακὰς ἀπόψεις, ἀν καὶ στὰ κηρύγματα ἢ τὴν χρῆση τῆς δημώδους γλώσσας ἦταν ἡ σύννητος πρακτικὴ¹⁰⁹. Ἡ ἐμπλοκὴ εὐρύτερων κοινωνικῶν ομάδων στὴ διένεξη αὐξήθηκε σταδιακὰ καὶ τὸ ἀποκαλούμενο «γλωσσικὸ ζήτημα» ἀπασχόλησε λογίους καὶ ἑλληνικὴ κοινωνία καὶ μετὰ τὴν ἴδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, ὥστε ἔχει δημιουργηθεῖ μιὰ τεράστια βιβλιογραφία στὴν ὁποία δὲν θὰ ἀναφερθοῦμε ἐδῶ. Γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον ποὺ παρουσιάζει, καθὼς μᾶς εἰσάγει καὶ σὲ μιὰ παραμελημένη ἐπὶ αἰῶνες διάσταση τῆς παιδείας, ἃς προστεθεῖ μόνο μιὰ παρατήρηση τοῦ Δημητρίου Καταρτζῆ¹¹⁰ ὡς πρὸς τὰ ὀφέλη ἀπὸ τὴ διάδοση τῆς γνώσης μὲ τὴν ἐκλαϊκίκευση καὶ τὴ χρῆση τῆς ὀμιλούμενης γλώσσας. Πίστευε πὼς ἔτσι ἡ ἀνάγνωση θὰ γινόταν πολὺ πιὸ ἐλκυστικὴ σ' ἓνα εὐρύτερο κοινὸ στὸ ὁποῖο θὰ περιλαμβάνονταν πλέον «ἡ γυναῖκες κ' οἱ τεμπέληδες».

Ἡ παιδεία τῶν γυναικῶν, εἴτε ὡς ἀπλὴ στοιχειώδης ἐκπαίδευση πολὺ δὲ περισσότερο ὡς μιὰ γενικότερη πνευματικὴ καλλιέργεια, δὲν εἶχε ἀποτελέ-

108. Παναγιώτης Κοδρικᾶς, *Μελέτη τῆς κοινῆς Ἑλληνικῆς Διαλέκτου παρὰ Παναγιωτάκη Καγκελλαρίου Κοδρικᾶ Τοῦ ἐξ Ἀθηνῶν Πρώην Μεγάλου Γραμματικοῦ τῆς Αὐθεντίας Βλαχίας καὶ Μολδαβίας Ἐκδοθεῖσα Φιλοτίμω Δαπάνῃ τῶν Εὐγενῶν καὶ Φιλογενῶν Κυριῶν Ἀλεξάνδρου Πατρινοῦ καὶ Ἀδελφῶν Ποστολάκα*, Παρίσι 1818, τ. Α', σ. γ' καὶ πιὸ κάτω σ. θ' καὶ ἐξῆς.

109. Ἐνδιαφέρον ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ ἀποτελεῖ ἡ ἔκδοση δύο κηρυγμάτων τοῦ Πατριάρχου Σαμουὴλ Χαντζερῆ ποὺ ἀφοροῦν τὸ ἀκανθῶδες κοινωνικὸ θέμα τοῦ γάμου. Ὁ πρόλογος εἶναι στὴ συνήθη λόγια ἐκκλησιαστικὴ γλώσσα, ἐνῶ τὰ κηρύγματα σὲ γλώσσα δημώδη καὶ εὐκόλα κατανοητὴ. Βλ. *Διαταγαὶ Γάμων. Ἐν Ἑτει Σωτηρίῳ αἰφξ' ἐν μηνί Φεβρουαρίῳ παρὰ Παναγιώτῃ Κυριακίδῃ τῷ Βυζαντίῳ*. Πιθανὸν ἐκ τοῦ πατριαρχικοῦ τυπογραφείου. Ὁ ἀνυπόγραφος πρόλογος στὶς σ. α'-β'.

110. *Τὰ Εὐρισκόμενα*, σ. 66.

σει ἀντικείμενο προβληματισμοῦ ἢ συζήτησης μέχρι τὴν ὕστερη αὐτὴ περίοδο. Τότε, ὅμως, ἄρχισε νὰ προβάλλεται ἡ ἀνάγκη νὰ ἀποκτήσουν καὶ οἱ γυναῖκες κάποιας μορφῆς ὀργανωμένη ἐκπαίδευση, νὰ μὴν παραμένουν ἀναλφάβητες, νὰ μποροῦν νὰ διαβάζουν βιβλία. Ὁ Ρήγας Βελεστινλῆς περιέλαβε στὰ δίκαια τοῦ ἀνθρώπου (ἄρθρο 22) τὸ δικαίωμα στὸν ἀλφαριθμητισμὸ ὅλων καὶ συνεπῶς τὴν ὑποχρέωση τοῦ κράτους νὰ δημιουργήσῃ σχολεῖα γιὰ τὴν ἐκπαίδευση καὶ τῶν δύο φύλων. Τὸ 1813, ὁ Νεόφυτος Δούκας¹¹¹ πρότεινε ὡς ἀναγκαῖα τὴ σχολικὴ ἐκπαίδευση γιὰ τὰ «κοράσια» ἀλλὰ καὶ τὴ χρησιμοποίηση ἐγγραμμάτων μητέρων ὡς διδασκαλισσῶν στὰ μαθήματα γιὰ τὰ κορίτσια. Ἀργότερα, καὶ ὁ Κούμας ἀναφέρεται στὴ σχολικὴ ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν. Καὶ στὶς δύο πρὸ πάνω περιπτώσεις ἡ ἐκπαίδευσή τους εἶχε διαφορετικὸ περιεχόμενο ἀπὸ ὅ,τι τῶν ἀγοριῶν μὲ ἔμφαση στὰ οἰκοκυρικὰ μαθήματα¹¹². Γιὰ τὴν εὐρύτερη πνευματικὴ καλλιέργεια τοῦ γυναικείου φύλου δὲν γίνεται λόγος. Ὁ συσχετισμὸς τῶν γυναικῶν μὲ τοὺς τεμπέληδες ἀποκαλύπτει καὶ τὴ βαθύτερη ἀντίληψη τοῦ Καταρτζῆ γι' αὐτές. Παρὰ ταῦτα τὸ θέμα παροχῆς κάποιας ὀργανωμένης παιδείας στὰ κορίτσια ἀποτελοῦσε μιὰ σημαντικὴ πρόοδο.

Οἱ φωνὲς γιὰ τὴν ἐπέκταση τῆς γνώσης στὶς γυναῖκες ἦταν λίγες, ἀλλὰ, οὕτως ἢ ἄλλως, κάθε συζήτηση γι' αὐτὲς στὸν δημόσιο λόγο ἐθεωρεῖτο ἄτοπη καὶ ὡς ἐκ τοῦτου ἦταν σπάνια, ἐκτὸς ἐὰν ἐπρόκειτο γιὰ ἐκκλησιαστικὸ κήρυγμα. Ἡ ζωὴ τῆς συντριπτικῆς πλειονότητος τῶν γυναικῶν εἶχε τελείως διαφορετικὸ προσανατολισμὸ καὶ ἡ ἐγγραμματοσύνη ἢ μιὰ εὐρύτερη μόρφωση δὲν περιλαμβανόταν σὲ αὐτόν. Ἡ Ἐκκλησία δὲν εἶχε ἐκπεφρασμένες ἀντιρροήσεις στὴν παροχὴ ἐκπαίδευσης στὶς γυναῖκες, οὔτε ὅμως εἶχε ἐπιδείξει κάποια μέριμνα γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτόν. Μόνο τὰ κορίτσια σὲ φανερῶτικες οἰκογένειες ἢ οἰκογένειες λογίων λάμβαναν κάποια μόρφωση κατ' οἶκον ἀπὸ μέλη τῶν οἰκογενειῶν τους ἢ καὶ διδασκάλους, συνηθέστατα κληρικούς· σὲ λίγες περιπτώσεις μπορεῖ νὰ εἶχαν ἀποκτήσει καλὴ παιδεία καὶ γλωσσομάθεια, ποὺ δὲν ἦταν σπάνια στὰ μεγάλα ἀστικά κέντρα¹¹³. Γενικά, πάντως, ὁ λόγος περὶ τῆς κοινῆς παιδείας τοῦ γένους ἀφοροῦσε οὐσιαστικὰ μονάχα τὸ ἀνδρικό φύλο. Τὰ πνευματικὰ καὶ ἠθικὰ ὀφέλη ποὺ προσέφερε

111. Παιδαγωγία, σ. ιη'-ιθ'.

112. Πρβλ. Κ. Μ. Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας... Τόμος Τέταρτος*, σ. 323-324, 365-368.

113. Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Ἡ μέση ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν στὴν Ἑλλάδα (1830 - 1893)*, Ἀθήνα 1986, σ. 19-32. Helen Angelomatis-Tsougarakis, «Greek Women, 16th- 19th Century: the Travellers' View», *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά*, τ. 4 (1992), σ. 350-364.

ἡ παιδεία ἀκόμη καὶ σὲ θρησκευτικὸ ἐπίπεδο δὲν ἀφοροῦσαν τὶς γυναῖκες. Φαίνεται ὅτι πολλοὶ πεπαιδευμένοι ἄνδρες μέχρι τὴν ὕστερη περίοδο δὲν ἀντιμετώπιζαν πάντοτε τὶς γυναῖκες ὡς ἔλλογα ὄντα, ἴσως μάλιστα τὸ ἀντίθετο. Κατὰ τὸν Κοραῆ,¹¹⁴ φρόντιζε γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἐκπαίδευση ποὺ λάμβαναν λόγω τῶν ἀρνητικῶν ἀπόψεων γιὰ τὸ γυναικεῖο φύλο ποὺ περιλαμβάνονταν στὰ διδασκόμενα κείμενα στὰ σχολεῖα. Ἀναφέρεται κυρίως στὰ σταχυολογημένα ἀπὸ ἀρχαίους συγγραφεῖς κείμενα τοῦ Χρυσολωρᾶ μὲ τὰ ὁποῖα ἐμποτίζονταν οἱ μαθητὲς μὲ «τὸ κατὰ γυναικῶν ἡλίθιον μίσος», ἀφοῦ «τὸ εἰς γυναῖκα κεφάλαιον τοῦ Χρυσολωρᾶ, ἂν ἐξαιρέσης ὀλίγας τινὰς γνώμας χρησίμους, παριστάνει τὰς γυναῖκας ὡς θηρία παντάπασι ἀρετῆς καὶ παιδείας ἀνεπίδεκτα».

Οἱ νέοι προσανατολισμοὶ στὴ γνώση δὲν ἔγιναν εὐκόλα ἀποδεκτοὶ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία καὶ τοὺς συντηρητικοὺς λογίους. Ἡ ἀντίδραση στοὺς νεωτερισμοὺς δὲν ἦταν καινούρια. Ἀντιδράσεις εἶχαν ὑπάρξει τὸν 17ο αἰ. κατὰ τὴν εἰσαγωγή τοῦ Νεοαριστοτελισμοῦ ἀπὸ τὸν Θεόφιλο Κορυδαλλέα καὶ γιὰ τὰ Μαθηματικὰ τοῦ Ἀνθρακίτη στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου κ.λπ. Δὲν ἦταν λοιπὸν ἄγνωστες οἱ προσπάθειες ἐλέγχου ἀπόψεων ἢ διδασκαλιῶν ποὺ εἶχαν θεωρηθεῖ ἐπιλήψιμες. Ἦταν συνεπῶς εὐκόλο καὶ οἱ ιδέες τοῦ Διαφωτισμοῦ γιὰ τὴν παιδεία νὰ ἀποβοῦν ὑποπτες γιὰ τὴν Ἐκκλησία καὶ τοὺς συντηρητικοὺς κύκλους. Στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα, τὸ ἀρνητικὸ κλίμα τὸ ἐπέτειναν σοβαρὰ, πέραν τῶν καθαρὰ παιδευτικῶν, καὶ ἄλλα ἰδεολογικὰ θέματα συνδεόμενα μὲ ἀμφισβητούμενες θεολογικὲς ἀπόψεις, τὸ ἀντικληρικαλιστικὸ πνεῦμα, κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς θεωρίες, ἀλλὰ περισσότερο ἀκόμη τὰ γεγονότα τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης καὶ οἱ ἐπακολουθήσαντες Ναπολεόντιοι Πόλεμοι.¹¹⁵ Ἀναπόφευκτα, οἱ Φαναριῶτες ἐνεπλάκησαν στὴν κρίση, ἐνῶ ἡ πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ κατάσταση στὴν Εὐρώπη εἶχε ὡς συνέπεια καὶ τὴ σοβαρὴ ἔμμεση, καὶ κατὰ περιόδους ἄμεση, ἐμπλοκὴ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας.

Ἡ ἀντίδραση στὶς ιδέες τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὁ λεγόμενος Ἀντιδιαφωτισμός, δὲν φαίνεται νὰ λάμβανε ὑπόψη τὴ σημαντικὴ διαφοροποίηση τῶν ιδεῶν μεταξὺ πολλῶν Εὐρωπαίων, ὅπως καὶ μεταξὺ πολλῶν Ἑλλήνων διαφωτιστῶν. Δὲν φαίνεται ὅτι ἦταν ἀντιληπτό, ἢ ἐν πάσῃ περιπτώσει δὲν ἐνδιέφερε τὸ γεγονός, πὼς οἱ Ἕλληνες ἀποτελοῦσαν μιὰ μᾶλλον ἰδιάζουσα περίπτωσι καὶ στὴ συντριπτικὴ τους πλειονότητα δὲν ἦταν καθόλου ἀκραιῖοι στὶς ἀπόψεις

114. Προλεγόμενα, σ. 127-128.

115. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, σ. 428 καὶ ἐξῆς.

τους, ὅπως τοὺς κατηγοροῦσαν οἱ ἀντίπαλοί τους¹¹⁶. Ὁ Ἀντιδιαφωτισμὸς πάντως δὲν ἦταν μονάχα ἑλληνικὸ φαινόμενο, εἶχε ἀναπτυχθεῖ σχεδὸν ταυτόχρονα καὶ στὴν Εὐρώπη. Ὡς εἰσηγητὲς τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Ἀντιδιαφωτισμοῦ ἔχουν προταθεῖ ὁ J. G. Herder καὶ ὁ Edmund Burke, ἀκόμη καὶ ὁ Rousseau. Μεταξὺ τῶν ἐκπροσώπων τοῦ Ἀντιδιαφωτισμοῦ στὴν Εὐρώπη παρατηροῦνταν σημαντικὲς διαφοροποιήσεις, ὅπως ἄλλωστε συνέβαινε καὶ μὲ τοὺς Ἑλληνας ἀντιδιαφωτιστές¹¹⁷.

Στὸν ὀρθόδοξο κόσμο ὁ Ἀντιδιαφωτισμὸς συνδέθηκε καὶ μὲ ἓνα νέο φαινόμενο ποὺ ἐπηρέασε ἔντονα τὶς ἐξελίξεις στὴν παιδεία. Παρὰ τὴν ἔμφαση ποὺ ποτὲ δὲν ἔπαψαν νὰ προσδίδουν στὴν πνευματικὴ ζωὴ καὶ στὴν ἐσωτερικὴ σοφία ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μ. Βασιλείου, οἱ ἐπίσημες ἐκκλησιαστικὲς ἀπόψεις δὲν εἶχαν μέχρι τότε ἀρνηθεῖ, ἀγνοήσε, ἢ ἐξοβελίσσει τὴν ἰδέα τῆς κοσμικῆς, τῆς θύραθεν παιδείας. Ἡ νέα ὁμως προσέγγιση στὴν ὀρθόδοξη παράδοση ποὺ ἀπὸ τὰ μέσα περὶ τοῦ 18ου αἰῶνα ἀναπτύχθηκε στὸ Ἅγιο Ὅρος μὲ ἔντονα τὰ

116. Τὸ θέμα τῶν διαφορῶν μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων διαφωτιστῶν, ἀλλὰ καὶ τῆς γενικότερης διαφορᾶς τοὺς μὲ τοὺς δυτικοευρωπαίους, ἐξετάζει στὸ σημαντικό του ἄρθρο ὁ Βασίλειος Ν. Μακρίδης, «Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία καὶ φορεῖς τοῦ Διαφωτισμοῦ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο: οἱ ἰδιαιτερότητες μιᾶς σχέσης», *Κληρονομία*, τ. 29, τεύχη Α'-Β' (1997), ἀνάτυπο, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 164-201. Ὑπάρχει ἐκτεταμένη ξενόγλωσση βιβλιογραφία ποὺ ἐξετάζει τὶς σημαντικὲς διαφοροποιήσεις στὶς ἀπόψεις καὶ τὶς θρησκευτικὲς πεποιθήσεις τῶν διαφωτιστῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀντιπάλων τοὺς καθὼς καὶ τὶς συνέπειες, θετικὲς καὶ ἀρνητικὲς, τοῦ Διαφωτισμοῦ μέχρι τὶς μέρες μας. Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέροντα καὶ χρήσιμα βρῆκα τὸ ἔργο τοῦ Gaeme Garrard, *Counter-Enlightenments: From the Eighteenth Century to the Present*, London and New York: Routledge Press, 2006 καὶ τὸν συλλογικὸ τόμο *What is Enlightenment? Eighteenth-Century Answers and Twentieth-Century Questions* edited by James Schmidt, *Philosophical Traditions* 7, University of California Press 1996.

117. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *ὁ.π.*, σ. 428-514· Gaeme Garrard, *ὁ.π.*. Βλ. ἐπίσης Isaiah Berlin, «The Counter-Enlightenment» καὶ «Vico and the Idea of Enlightenment» in *Against the Current. Essays in the History of Ideas*, ed. Henry Hardy with an Introduction by Roger Hausheer, New York 1980. Isaiah Berlin, *Three Critics of the Enlightenment: Vico, Hamann, Herder*, ed. Henry Hardy, Princeton University Press, 2003. Darrin M. McMahon, *Enemies of the Enlightenment. The French Counter-Enlightenment and the Making of Modernity*, Oxford University Press, 2001. Mark Hulliung, *The Autocritique of the Enlightenment. Rousseau and the Philosophes*, Harvard University Press, 1994. Zeev Sternhell, *The Anti-Enlightenment Tradition*, Translated by David Maisel, Yale University Press, 2010. Οἱ παλαιότεροι κριτικοὶ τοῦ Διαφωτισμοῦ τὸν θεωροῦσαν ὑπεύθυνο γιὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, τὴ διάδοση τῆς ἀθεΐας, τὴν ἀνατροπὴ μιᾶς καθεστηκυίας τάξης κλπ. Οἱ νεότεροι καὶ σύγχρονοι τοῦ ἀποδίδουν πλῆθος ὄσων δεινῶν τοῦ σύγχρονου κόσμου: τὰ ὀλοκληρωτικὰ συστήματα, τὸν εὐρωπαϊκὸ ἰμπεριαλισμὸ, ἐπιθετικὲς μορφὲς τοῦ καπιταλισμοῦ, τὴν ὑπερεκμετάλλευση τῆς φύσης κ.λπ.

στοιχεία τοῦ ἡσυχασμοῦ καὶ μὲ μυστικιστικὲς τάσεις, τὸ ἀποκαλούμενο κίνημα τῶν Κολλυβάδων, ἀντιμετώπιζε τὴν ἕξωθεν σοφία ἀρνητικὰ, τὴ θεωροῦσε ἐπικίνδυνη καὶ ὅτι θὰ διάβρωνε τὴ χριστιανικὴ πίστη καὶ τὴν ἠθικὴ ὑπόσταση τῶν ὀρθοδόξων. Ἄλλωστε δὲν πίστευε πῶς συνέτεινε στὴν ἀπόκτηση τῆς χριστιανικῆς εὐδαιμονίας ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ ἰδεῶδες πρὸς τὸ ὁποῖο ἔπρεπε νὰ τείνει κάθε ὀρθόδοξος χριστιανός¹¹⁸. Ἔτσι, οὐσιαστικὰ διατυπώθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἡ ἔννοια τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῆς θύραθεν παιδείας ἀπὸ τὸν Ἀθανάσιο τὸν Πάριο, ὁ ὁποῖος, ἂν καὶ δεχόταν ὅτι «ἡ ἕξω σοφία, δὲν εἶναι ἀπὸ τὴν ἐδικὴν τῆς φύσιν οὔτε κακὴ, οὔτε καλὴ, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν μεταχείρησιν τῶν ἐχόντων αὐτὴν, γίνεται ἢ καλὴ, ἢ κακὴ», ὥστόσο ὑποστήριζε «ὅτι τὰ μαθήματα τῆς ἕξω σοφίας δὲν εἶναι ἀναγκαῖα πρὸς τὴν ἀληθινὴν εὐδαιμονίαν τοῦ ἀνθρώπου». Δὲν ἀντιλαμβάνονταν τὸν θαυμασμὸ πρὸς τοὺς ἀρχαίους καὶ νέους φιλοσόφους. Ἀναρωτιόταν γιατί ὑπῆρχε τόσοσ ζῆλος γιὰ τὴν ἕξω σοφία καὶ τίς ἐπιστημονικὲς γνώσεις «διὰ τὰ τρύγωνα (sic); Διὰ τὰ παραλληλόγραμμα; Διὰ τοὺς κύβους; Διὰ τὰς σφαίρας; Διὰ τὰς ἐκλείψεις; Διὰ τοὺς πόλους; Διὰ τὰ ἀστροθεάματα;». Οἱ σπουδὲς κατ' αὐτὸν θὰ ἔπρεπε νὰ περιορίζονται στὰ «καλὰ γραμματικά» γιὰ τὴν κατανόηση τῶν θεολογικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν κειμένων· σὲ ἕνα ἀνώτερο ἐπίπεδο «χρήσιμα εἶναι τὰ λεγόμενα σχολαστικά, ἤγουν ἡ λογικὴ, ἡ μεταφυσικὴ, ἡ θεολογία, ἡ ρητορικὴ». Ὁ Ἀθανάσιος ὁ Πάριος ἔφριττε μὲ τὴν κατάσταση τῆς Εὐρώπης καὶ προειδοποιοῦσε γιὰ τὸν κίνδυνο ψυχικῆς ἀπωλείας ὅσων μετέβαιναν ἐκεῖ γιὰ σπουδὲς ἢ γιὰ ἐμπόριο. «Φεύγετε ὅσον δύνασθε τὴν Εὐρώπην», συμβούλευε¹¹⁹.

118. Βλ. τὴν ἐνδιαφέρουσα προσέγγιση στὸ θέμα τοῦ Πρωτοπρεσβύτερου Γεωργίου Μεταλληνοῦ, «Ἡ δυναμικὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ στὴ δράση τῶν Κολλυβάδων», *Μνήμη Λέανδρου Βρανούση, Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου, Ἀθήνα, 10-11 Μαΐου 1995*, σ. 189-200. Βιβλιογραφία γιὰ τοὺς Κολλυβάδες ἀπὸ τὸν πρωτ. Γεώργιο Μεταλληνοῦ ποὺ ἔκανε καὶ τὴ μετάφραση, στὸ Gerhard Podskalsky, *Ἡ ἑλληνικὴ Θεολογία ἐπὶ Τουρκοκρατίας 1453-1821. Ἡ Ὀρθοδοξία στὴ σφαῖρα ἐπιρροῆς τῶν δυτικῶν δογμάτων μετὰ τὴ Μεταρρύθμιση*, Ἀθήνα 2005, σ. 443, 445-446, 460-461, 463, 467-468, 471.

119. [Ἀθανάσιος Πάριος], Ἀντιφώνησις πρὸς τὸν παράλογον ζῆλον τῶν ἀπὸ τῆς Εὐρώπης ἐρχομένων φιλοσόφων· δεικνύσα ὅτι μάταιος καὶ ἀνόητος εἶναι ὁ ταλανισμὸς ὅπου κάνοῦσι τοῦ γένους μας· καὶ διδάσκουσα ποῖα εἶναι ἡ ὄντως καὶ ἀληθινὴ φιλοσοφία· τούτοις προσετέθη καὶ Παραίνεσις ὠφελιμοτάτη (sic) πρὸς τοὺς ἀδελφούς πέμποντας τοὺς υἱούς των εἰς τὴν Εὐρώπην χάριν πραγματείας· ἀμφοτέρα σχεδιασθέντα καὶ συντεθέντα παρὰ Ναθαναὴλ Νεοκαισάρεως (sic) ἐν τῷ Ἁγίῳ Ὅρει ἡσυχάζοντος· νῦν δὲ πρῶτον τύποις ἐκδοθέντα δαπάνῃ τῶν ἐντιμοτάτων πραγματευτῶν κυριῶν Ἰωάννου Καρακάλλου καὶ Δημητρίου Κοντογόνου τῶν Πελοποννησίων, Τεργεστή 1802, ἐνδεικτικὰ σ. 12, 26-27, 30-32, 37-38, 49-52, 69-70, 72. Βλ. τὰ ἀκόλουθα ὅπου καὶ παλαιότερη

Ἡ ἀντίδραση τοῦ Κοραῆ στὸ κείμενο τοῦ Ἀθανασίου Παρίου ἐκφράστηκε ἔντονα στὰ Προλεγόμενά του στὸν πρῶτο τόμο τῆς ἔκδοσης τοῦ Πλουτάρχου (1809)¹²⁰. Ὁ Κοραῆς θεωροῦσε ὅτι οἱ ἐχθροὶ τῆς νέας Φιλοσοφίας δὲν ἦταν πολλοί, «τρεις ἢ τέσσαρες τυφλοὶ τοῦ Γένους ὁδηγοί», γράφει. Ὡστόσο, αὐτοὶ θὰ μπορούσαν νὰ ἐπιβραδύνουν τὴν ἀναγέννηση τοῦ Γένους. Ἀδυνατώντας νὰ καταπολεμήσουν μὲ φιλοσοφικὰ μέσα τοὺς «ἥσυχους ὀπαδοὺς» τῆς νέας Φιλοσοφίας, προσπαθοῦσαν νὰ τοὺς διαβάλουν στὸν ὄχλο «ὡς δημεγέρτας, ὡς ἀθέους, εἰς ὀλίγα λόγια, νὰ τοὺς καταστήσωσιν, ὡς φθορέας τῆς πολιτικῆς κοινωνίας, βδελυκτοὺς εἰς ὅλον τὸ γένος». Τοὺς ἐχθροὺς «τῆς ἀληθινῆς παιδείας, ἣτις εἶναι ἡ παιδεία τῶν ἐπιστημῶν καθὼς παραδίδονται τὴν σήμερον εἰς τὴν φωτισμένην Εὐρώπην», δηλαδὴ τῆς Φιλοσοφίας, τοὺς κατέτασσε σὲ δύο κατηγορίες: ἐκείνους ποὺ ἦσαν εἰλικρινεῖς, ἀλλὰ ἐσφαλμένα πίστευαν ὅτι ἡ Φιλοσοφία ἦταν βλαβερή, καὶ σὲ ὅσους τὴν κατεδίωκαν γιὰ ἰδιοτελεῖς λόγους, προκειμένου νὰ μὴ ἀποκαλυφθεῖ ἡ ἀνεπάρκειά τους. Ἡ ἐπιμονὴ αὐτῶν τῶν ἀντιφιλοσόφων στὴ διδασκαλία «τῶν καλῶν γραμματικῶν» ἦταν μιὰ ξεπερασμένη, βλαβερὴ καὶ ἀτελέσφορη γιὰ τὸ Γένος ἄποψη. Δὲν μπορούσαν νὰ ὑπάρχουν καλὰ γραμματικὰ χωρὶς καλὰ φιλοσοφικά.

Δὲν εἶχαν, ὥστόσο, ὅλοι οἱ ἀντιδιαφωτιστὲς τὶς ἴδιες ἀπόψεις. Ὁ Μιχαὴλ Περδικάρης πίστευε πὼς «ἐπ' ἀληθείας φλυαροῦν ὅσοι λέγουν ὅτι οἱ χριστιανοὶ δὲν πρέπει νὰ σπουδάζουν διὰ νὰ μὴ γίνωνται ἄθεοι. Μάλιστα οἱ χριστιανοὶ πρέπει νὰ σπουδάζουν διὰ νὰ μὴ γίνωνται δεισιδαίμονες. Βλασφημοῦν καὶ οἱ ἀγγουρολογιώτατοι, ὅσοι φλυαροῦν ὅτι οἱ πεπαιδευμένοι δὲν πρέπει νὰ εἶναι χριστιανοί, διὰ νὰ μὴ γίνωνται δεισιδαίμονες. Μάλιστα οἱ πεπαιδευμένοι πρέπει νὰ εἶναι χριστιανοί, διὰ νὰ γένουν ὄντως φιλόσοφοι»¹²¹.

βιβλιογραφία: Gerhard Podskalsky, *ὁ.π.*, σ. 445 - 454. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *ὁ.π.*, σ. 439-444. Λ. Βρανούσης, «Ἄγνωστα πατριωτικὰ φυλλάδια καὶ ἀνέκδοτα κείμενα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ρήγα καὶ τοῦ Κοραῆ. Ἡ φιλογαλλικὴ καὶ ἀντιγαλλικὴ προπαγάνδα», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου*, τ. 15/16 (1965/66), σ. 251-288, (καὶ σὲ ἀνάτυπο μὲ ἴδια σελιδαρίθμηση κυκλοφόρησαν καὶ τὰ δύο τὸ 1997). Χρ. Ἀραμπατζῆς, *Ἀθανασίου τοῦ Παρίου βιβλιογραφικά*, Θεσσαλονίκη 1998. Ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Πάριος, *Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου Πάρος 29 Σεπτεμβρίου-4 Ὀκτωβρίου 1998*, Πάρος 2000.

120. Ἐδῶ ἡ παραπομπὴ στὸ *Συλλογὴ τῶν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Βιβλιοθήκην, καὶ τὰ Πάρεργα Προλεγόμενων, καὶ τινῶν συγγραμμάτων τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ, εἰς τὴν ὁποίαν προστίθενται ὅσα κατεχώρησεν εἰς τὸν Λόγιον Ἑρμῆν, ὁ ὑπ' αὐτοῦ συγγραφεὶς βίος του καὶ τὸ πανομοιότυπον τῆς ἐπιταφίου ἐπιγραφῆς μετὰ τῆς εἰκόνας του*, Παρίσι 1833, σ. 319-326.

121. «Ρήγας ἢ κατὰ ψευδοφιλελλήνων. Ἀνέκδοτον ἔργον τοῦ Μιχαὴλ Περδικάρη (1811) ἐκδιδόμενον ὑπὸ Λ. Βρανούση», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου*, τ. 11 (1961), σ. 50-51 (καὶ ἀνάτυπο, ἀμφότερα κυκλοφόρησαν τὸ 1997).

Ἡ ὀπισθοδρόμηση στήν ἀντίληψη γιά τή γενικότερη παιδεία ἦταν ἐντυπωσιακή. Οἱ ἀντιδιαφωτιστικές διαθέσεις τοῦ Παρίου ἐκδηλώθηκαν μέ σφοδρότητα καί φανατισμό καί σέ ἄλλα ἔργα του προβάλλοντας μιὰ ὑπερβολικά συντηρητική κοσμοθεωρία¹²². Τίς ἀντιλήψεις αὐτές, παρὰ τήν ἀρχικά σχετικά μετριοπαθῆ στάση της, ἀναγκάστηκε σέ μεγάλο βαθμό νά υἱοθετήσει ἡ Ἐκκλησία καί γιά ἕναν συνδυασμό ἄλλων, ὅμως, λόγων, ἐνῶ οἱ Φαναριῶτες βρέθηκαν τελικά διχασμένοι στίς ἀπόψεις τους¹²³. Προηγούμενες, ἔστω καί σιωπηρὰ ἀποδεκτές ἐπιστημονικές ἀπόψεις, ὅπως γιά τὸ ἡλιοκεντρικὸ σύστημα ποῦ εἶχε γιά πρώτη φορά συζητηθεῖ στή *Φυσική* τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη, ἀπέβησαν αἰφνης ὑποπτες, αἰρετικές καί λόγος τῆς καταδίκης τοῦ Βενιαμὶν Λεσβίου ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία¹²⁴, ἐνῶ ὑπῆρξαν καί αἰτία συγγραφῆς βιβλίων ποῦ τίς λοιδοροῦσαν¹²⁵.

Διαφωτιστὲς λόγιοι στοχοποιήθηκαν γιά τή διδασκαλία, τίς δημοσιεύσεις ἢ καί γιά τίς γενικότερες ἀπόψεις τους. Δυσανάλογα ἔντονες ἦταν οἱ διώξεις κατὰ τοῦ Χριστοδοῦλου τοῦ Ἀκαρνάνος, ποῦ εἶχαν κυρίως προσωπικά κίνητρα: ἀνάλογη ὑπῆρξε καί ἡ ἐκ μέρους του ἀντίδραση¹²⁶. Κατὰ τὸν Μ. Γε-

122. Βλ. π.χ. *Χριστιανικὴ Ἀπολογία Συντεθεῖσα μὲν ὑπὸ τινος Φιλαδέλφου Χριστιανοῦ πρὸς ὠφέλειαν τῶν Εὐσεβῶν, Ἀξιώσει τοῦ Παναγιωτάτου καί Θειοτάτου Πατριάρχου κυρίου Γρηγορίου. Ἐπιθεωρηθεῖσα δὲ καί πολλαχοῦ ὡς οἴοντε ἐπιδιορθωθεῖσα παρά τινος Εὐσεβοῦς Φιλοσόφου. Ἦδη δὲ τυπωθεῖσα ἀναλώμασι Ἀνδρὸς Ζηλωτοῦ καί Θεοσεβοῦς. Ἐν τῷ τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως τυπογραφίῳ, 1798. Βλ. καί Δημήτρη Γ. Ἀποστολόπουλος, *Γιά τοῦ Φαναριῶτες. Δοκιμὲς ἐρμηνείας καί Μικρὰ ἀναλυτικά*, Ἀθήνα 2003, σ. 61-80.*

123. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *ὁ.π.*, σ. 444-445, 448, 450-455. Γιά τὴν στάση τοῦ Νεοφύτου Ζ' π.χ. βλ. Δημήτρη Ἀν. Γαλανοπούλου, *Ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Νεόφυτος Ζ' καί τὸ ἔργο του (α' πατριαρχία 1789-1794· β' πατριαρχία 1798-1801)*, Ἀνέκδοτη διδακτορική διατριβὴ στή Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 2011.

124. Ρωξάνη Ἀργυροπούλου, *ὁ.π.*, σ. 71-78. Λέανδρος Βρανούσης, «Ἄγνωστα πατριωτικά φυλλάδια...», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* τ. 15/16 (1965/66), σ. 274-288. Ἰ. Μουτζούρης, *Βενιαμὶν ὁ Λέσβιος. Οἱ κατήγοροι τῶν ἰδεῶν του καί ἡ Μεγάλῃ Ἐκκλησία*, Ἀθήνα 1982 καί «Ὁ Βενιαμὶν ὁ Λέσβιος, οἱ κατήγοροι τῶν ἰδεῶν του καί ἡ Μεγάλῃ Ἐκκλησία», *Πρακτικὰ Πανελληνίου Συμποσίου Βενιαμὶν Λέσβιος Μυτιλήνη 28-30 Μαΐου 1982*, Ἀθήνα 1985, σ. 69-76.

125. Βλ. καί *Τρόπαιον Ἐκ τῆς Ἑλλαδικῆς πανοπλίας κατὰ τῶν ὀπαδῶν τοῦ Κοπερνίκου ἐν τρισὶ διαλόγοις*, Φιλοπονηθὲν παρὰ τοῦ Διδασκάλου τῶν Ἐπιστημῶν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχικῆς Σχολῆς Σεργίου Μακραιῶν..., Βιέννη 1797. Τοῦ ἴδιου, *Ἐπιτομὴ φυσικῆς ἀκροάσεως*, Βενετία 1816.

126. Βλ. Χριστοδοῦλου τοῦ ἐξ Ἀκαρνάνιας (Παμπλέκη), *Ἀπάντησις Ἀνωνύμου πρὸς τοὺς αὐτοῦ ἄφρονας κατήγους ἐπονομασθεῖσα περὶ θεοκρατίας*, ὅπου πλὴν τῶν κειμέ-

δεῶν¹²⁷, ἡ αὐστηρότητα τῆς Ἐκκλησίας ὑποκινεῖτο, ἐν μέρει τουλάχιστον, ἀπὸ ραδιουργίες καὶ συκοφαντίες ἀτόμων ποὺ κινοῦνταν στὰ παρασκήνια. Ὁ Γεδεὼν θεωρεῖ ἐπίσης ὅτι οἱ ἀρχιερεῖς τὰ γνώριζαν αὐτὰ καὶ ἔτσι ἀργότερα ἀποφεύχθηκαν οἱ ἀφορισμοί, ὅπως εἶχε συμβεῖ στὴν περίπτωση τοῦ Ἀνθρακίτη, μὲ ἐξάιρεση μόνο τὸν μετὰ θάνατον ἀφορισμὸ τοῦ Χριστόδουλου.

Οἱ ἀντιδράσεις τῶν διαφωτιστῶν ἦταν ποικίλες. Ὁ Στέφανος Δούγκας¹²⁸ συμμορφώθηκε μὲ τὸ πνεῦμα τῆς Ἐκκλησίας, ὑπέγραψε ὁμολογία πίστεως, σιώπησε καὶ ἀποσύρθηκε. Ἀπολογία ὑπέγραψε καὶ ὁ Βενιαμὴν ὁ Λέσβιος¹²⁹. Ἡ ἔκδοση τῆς Ἀπολογίας τοῦ Ἰώσηπου Μοισιόδακα¹³⁰ δὲν εἶχε ζητηθεῖ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία οὔτε ἀπευθυνόταν πρὸς αὐτήν, ὡς πρὸς αὐτὸ διαφέρει ἀπὸ τὶς δύο προηγούμενες. Ὁ Ἰώσηπος, ὅπως δηλώνει ὁ ἴδιος, μὲ τὸ ἔργο του προσπαθοῦσε νὰ ἀνασκευάσει τὶς ἐναντίον του κατηγορίες καὶ προσβολὰς ἀπὸ τοὺς συντηρητικὸς κύκλους, ἰδίως τοῦ Βουκουρεστίου, καὶ τὴν ἐν γένει ἐναντίον του πολεμικὴ προκειμένου νὰ ἀποκαταστήσει τὴν ὑπόληψή του. Σκόπευε μάλιστα νὰ συνεχίσει τὴν ἀνασκευή τῶν κατηγοριῶν σὲ ἓνα δεύτερο μέρος τοῦ ἔργου, τὸ ὁποῖο ὅμως δὲν ἐκδόθηκε ποτέ¹³¹.

Ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος, παρὰ τὴ συμβιβαστικὴ του στάση, ἀντιμετωπίστηκε κι ἐκεῖνος μὲ καχυποψία ἀπὸ τοὺς πατριαρχικοὺς κύκλους, ὑπέστη διώξεις καὶ καταδικάστηκε γιὰ τὴν *Κατήχησή* του. Τὸ 1819, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἄνοδο γιὰ τρίτη φορὰ στὸν πατριαρχικὸ θρόνο τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ε' καὶ τὴ συγχαρητήρια ἐπιστολὴ ποὺ τοῦ ἔστειλε ὁ Οἰκονόμος, τὸ κλίμα ἐναντίον

νων τοῦ ἴδιου περιλαμβάνονται καὶ τὰ ἐναντίον του κείμενα. Τὸ εἰσαγωγικὸ κείμενο τοῦ Π. Μ. Κιτρομηλίδη, δίνει τὶς διαστάσεις τοῦ ὄλου θέματος, σ. 9-60.

127. *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα*, ἐκδοτικὴ φροντίδα Ἄλκη Ἀγγέλου-Φίλιππος Ἡλιοῦ, Ἀθήνα 1976, σ. 117 καὶ ἐξῆς.

128. Μ. Ἰ. Γεδεὼν, *ὁ.π.*, σ. 117-118. Τοῦ ἴδιου, *Χρονικὰ τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας*, σ. 183-185. Γ. Καρας, *Γερμανικὲς ἐπιδράσεις στὴ σκέψη τῶν χρόνων τῆς νεοελληνικῆς ἀναγέννησης: Στέφανος Δούγκας, ἢ, Περί Φυσικῆς Φιλοσοφίας*, Ἀθήνα 1993.

129. «Ἀπολογία πρὸς τὴν Μ. Ἐκκλησίαν τοῦ ἐν Κυθωνίαις σχολαρχοῦντος διδασκάλου κυρίου Βενιαμὴν περὶ τῶν κατ' αὐτοῦ διαθρυλληθέντων ἐνταῦθα», Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος, *Τὰ σωζόμενα φιλολογικὰ συγγράμματα*, τ. Α', σ. 435-437. Μ. Ἰ. Γεδεὼν, *ὁ.π.*, σ. 118-119.

130. *Ἀπολογία*, Μέρος πρῶτον, Βιέννη 1780. Ἐπανέκδοση ἀπὸ τὸν Ἄλκη Ἀγγέλου, Ἀθήνα 1976.

131. Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Ἰώσηπος Μοισιόδαξ*, σ. 102-106, 118-121, 129-131 καὶ σποραδικά.

του ἐπιφανειακὰ τουλάχιστον βελτιώθηκε καὶ μὲ συνοδικὸ γράμμα ἀναγνωρίστηκε ὡς γενικὸς ἱεροκήρυκας τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, δὲν ἔπαψε πάντως νὰ ἀντιμετωπίζεται μὲ καχυποψία, ἂν ὄχι μὲ δυσμένεια, μέχρι τὴν Ἐπανάσταση¹³².

Ὁ Κούμας, ὡσαύτως, εἶχε καταλήξει νὰ θεωρεῖται καὶ αὐτὸς ὕποπτος καὶ τὶς παραμονὲς τῆς Ἐπανάστασης, κατηγορήθηκε μὲ ἰδιάζουσα δριμύτητα ἀπὸ διαφόρους καὶ ἰδίως τὸν Ἰλαρίωνα Σιναΐτη¹³³, ὁ ὁποῖος καὶ στὴ Σύνοδο «περὶ καθαιρέσεως τῶν φιλοσοφικῶν μαθημάτων» ἔλεγε ὅτι «ὁ Κούμας πρέπει νὰ παραδειγματισθῆ ὡς διασπείρων ἀποστατικά φρονήματα». Μετὰ ἀπὸ τὴν ἔντονη διαμαρτυρία τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου ὁ Πατριάρχης Γρηγόριος Ε' «ἄκων καὶ ἐκὼν στραφεῖς ἤλεγξε τοὺς Ἀρχιερεῖς, ὅτι δὲν πρέπει ὀνοματωδῶς εἰς τοιοῦτους καιροὺς νὰ κατηγορῶσιν ἄνδρας πεπαιδευμένους, εἰ δὲ μή, εἶναι ἄξιοι νὰ θεωρῶνται ὡς φονεῖς». Ἐν συνεχείᾳ, ὁ Πατριάρχης καθυσύχασε τὸν Οἰκονόμο πὼς θὰ εἰδοποιούσε τὸν Κούμα νὰ ἀναχωρήσει ἀπὸ τὴ Σμύρνη καὶ τὸν Βενιαμὶν τὸν Λέσβιο μαζί, «διότι δὲν συμφέρουν τὰ φιλοσοφικά»¹³⁴.

Τέλος, ἡ μεγάλη ρήξη προέκυψε τὸν Μάρτιο τοῦ 1819 μὲ τὴν ἔκδοση συνοδικοῦ τόμου ἀπὸ τὸν Γρηγόριο Ε' ὑπὲρ τῆς διδασκαλίας τῶν γραμματικῶν καὶ κατὰ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν¹³⁵ ὅπου δηλωνόταν πὼς «εὐρίσκεται ἐπιφειστέρα τῷ Γένει, καὶ ἀναγκαιότερα ἢ παράδοσις τῶν Γραμματικῶν ἀπὸ τὴν διδασκαλίαν τῶν μαθηματικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν...». Στὴν ἐγκύκλιο τονιζόταν ἡ αὐξηση καὶ ἡ καλὴ ἐπίδοση τῶν σχολείων, ἡ πρόοδος τῆς παι-

132. Κωνσταντίνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων, *Ἀλληλογραφία. Τόμος πρῶτος 1802-1817*, Ἐπιμέλεια Κώστας Λάμπας - Ρόδη Σταμούλη, Κέντρον Ἐρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1989, σ. λζ'-λθ', 146-159, 164-167, 168-178, 181-190. Κώστας Λάμπας, «Πατριαρχικὴ Σύνοδος «Περὶ καθαιρέσεως τῶν φιλοσοφικῶν μαθημάτων τὸν Μάρτιο τοῦ 1821. Μία μαρτυρία τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου», *Μνήμων*, τ. 11 (1987), σ. 123-153, ἰδίως σ. 135. Γ. Π. Ἀγγελόπουλος, *ἔ.π.*, σ. 105-107, 305-309.

133. Γιὰ τὸν Ἰλαρίωνα, ἡγούμενο τοῦ Σιναΐτικοῦ Μετοχίου τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου, μητροπολίτη Τορνόβου, «θεωρῶ» τοῦ πατριαρχικοῦ τυπογραφείου, συντηρητικὸ λόγιο καὶ στόχο τῶν διαφωτιστῶν βλ. Γεώργιος Μπῶκος, *Τὰ πρῶτα ἑλληνικὰ τυπογραφεῖα στὸ χῶρο τῆς «Καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς» (1627-1827)*, Ἀθήνα 1998, σ. 230-237 καὶ σποραδικά. Σὲ αὐτὸ περιλαμβάνεται καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

134. Κώστας Λάμπας, *ἔ.π.*, *Μνήμων*, τ. 11 (1987), σ. 137-138.

135. Δημοσιεύθηκε στὸ περιοδικὸ *Καλλιόπη* τοῦ Ἀθανασίου Σταγειρίτη, τ. Α' (1819), σ. 217-221, ἀκολούθως στὸ περιοδικὸ *Μέλισσα*, τ. Β'(1820), σ. 219-229 καὶ ἀπὸ τὸν Κ. Θ. Δημαρά, *Ὁ Κοραῆς καὶ ἡ ἐποχὴ του*, Ἀθήνα 1953, σ. 299-304.

δείας καὶ ἡ ἐξάλειψη τῆς ἀμάθειας. Παράλληλα, ὅμως, διαπιστωνόταν ὅτι ὑπῆρχε μία προτίμηση τῶν μαθητῶν πρὸς τὰ Μαθηματικὰ καὶ τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες, ἀντιθέτως δὲ καταφρόνηση καὶ παραμέληση τῶν παραδοσιακῶν μαθημάτων καὶ τῆς προγονικῆς γλώσσας. Ἡ καθόλου ὠφέλιμη αὐτὴ στροφή «κακοβούλως» ἐμπόδιζε τὴν πρόοδο τῆς ἀληθοῦς παιδείας καὶ ὀδηγοῦσε στὴν ἀπώλεια διότι, μεταξὺ ἄλλων, ἔδινε τὸ παράδειγμα διεφθαρμένης διαγωγῆς: τὴν καταλύση τῶν νηστειῶν, «τὰς κυβείας, τὰς χαρτοφορίας καὶ πανουργοδιπλωματικούς τινὰς τρόπους, καὶ μακιαβελισμούς...» κ.λπ. Οἱ σπουδαστὲς θὰ μπορούσαν νὰ προχωρήσουν ἐλεύθερα στὴ Φιλοσοφία, ἐφόσον εἶχαν γίνει πρῶτα ἐγκρατεῖς στὰ Ἑλληνικά, τὴ Λογικὴ καὶ τὴ Ρητορικὴ. Στὸ κείμενο βεβαίως κατακεραυνώνονταν οἱ φορεῖς τῶν νεωτερικῶν ἰδεῶν χωρὶς νὰ κατονομάζονται. Τέλος, ἀπαγορευόταν ἡ καινοτομία τῆς βάπτισης τῶν βρεφῶν μὲ ἀρχαῖα ὀνόματα. Κατὰ τὸν Δημαρά¹³⁶, ἡ ἐγκύκλιος στρεφόταν κατὰ κύριο λόγο ἐναντίον τοῦ Κοραῆ, ἂν καὶ δὲν ἀνέφερε τὸ ὄνομά του, ὅπως καὶ μία συγχαρητήρια ἐπιστολὴ τοῦ Πατριάρχου πρὸς τὸν Κοδοικᾶ μερικὸς μῆνες ἀργότερα. Κατόπιν αὐτῶν κι ὁ Κοραῆς, λησμονώντας παλαιότερους ἐπαίνους του, στράφηκε κατὰ τοῦ Γρηγορίου. Ὁ Κούμας¹³⁷ ἀπέδιδε τὴν ἐγκύκλιο σὲ προηγούμενη παρέμβαση τοῦ Σκαρλάτου Καλλιμάχη, ἡγεμόνα τῆς Μολδαβίας, πρὸς τὸν Γρηγόριο Ε' κατὰ τῆς δράσης τῶν διαφωτιστῶν στὰ νεωτερικὰ σχολεῖα τῆς Χίου, τῶν Κυδωνιῶν τῆς Σμύρνης καὶ τοῦ Βουκουρεστίου. Σύμφωνα μὲ τὸν Ζαχαρία Μαθᾶ¹³⁸, φαίνεται ὅτι πράγματι κάτι εἶχε πεῖ ὁ Καλλιμάχης στὸν Πατριάρχη, ὅμως ἡ προηγούμενη γνωστὴ ὑποστήριξη του ἡγεμόνα στὰ γράμματα, τὰ σχολεῖα καὶ τοὺς λογίους καθιστοῦσε δύσκολα πιστευτὴ τὴν ἀπόδοση τῆς ἐγκυκλίου σὲ αὐτόν. Ὁ Γεδεών¹³⁹, ἐπίσης, ἀπορρίπτει κατηγορηματικὰ τὴν ἀνάμειξη τῆς οἰκογένειας τῶν Καλλιμαχῶν, θεωρεῖ ὅτι αὐτοβούλως ἐνήργησε ὁ Πατριάρχης, καί, ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἂν εἶχαν ὑπάρξει ἔξωθεν παρεμβάσεις αὐτὲς θὰ προέρχονταν ἐνδεχομένως ἀπὸ μέλη τῆς Συνόδου ἢ προύχοντες.

Γενικά, ἡ Ἐκκλησία εἶχε σταθερὲς θεωρητικὲς ἀπόψεις στὸ θέμα τῆς παιδείας, ἀλλὰ ἡ στάση της ἐναντι τῶν νεωτεριστῶν παρουσίαζε διακυμάνσεις, ἀπὸ θετικὴ, ἢ ἔστω καὶ συγκαταβατικὴ, μπορούσε νὰ μεταβληθεῖ σὲ ἀρνη-

136. *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, σ. 366-368.

137. *Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων*, τ. 12, σ. 514.

138. *Κατάλογος ἱστορικῶν τῶν πρώτων Ἐπισκόπων, καὶ τῶν ἐφεξῆς Πατριαρχῶν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἁγίας καὶ Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας*, Ναύπλιο 1837, σ. 279 καὶ ἐξῆς.

139. *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους*, σ. 123.

τική, ἢ καὶ ἐπιθετική. Στὴ διαμόρφωση τῶν ἐκάστοτε ἀπόψεων καὶ τὴν ἐπιλογή ἡ δράσης τῆς συνέβαλαν συχνά, κάποτε καὶ ἀποφασιστικά, καὶ ἄλλοι ἐξωγενεῖς παράγοντες: προσπάθεια διαχείρισης κρίσεων στὸ ἐσωτερικό τῆς, πολιτικοὶ λόγοι, ποικίλα προσωπικά συμφέροντα ἢ προκαταλήψεις λαϊκῶν καὶ κληρικῶν ποὺ περιστοίχιζαν τοὺς Πατριάρχες, παρεμβάσεις Φαναριωτῶν ἢ ἄλλων κοινωνικῶν ομάδων, ἀκόμη κάποτε καὶ προσωπικὲς συμπάθειες ἢ ἀντιπάθειες τῶν ἱεραρχῶν. Ἔτσι, ἡ στάση τῆς ἐναντι ἀκόμη καὶ τῶν ἴδιων λογίων μποροῦσε νὰ ἀλλάξει μέσα σὲ σχετικὰ σύντομο χρονικὸ διάστημα. Εἶναι γνωστὲς καὶ πολυσυζητημένες οἱ περιπτώσεις τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη καὶ τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου. Ἐνδεικτικά μόνο προσθέτω δύο ἐπίσης γνωστὰ παραδείγματα, τοῦ Κοραῆ καὶ τοῦ Κούμα. Μολονότι εἶχαν ἤδη προκύψει¹⁴⁰ τριβὲς μὲ τὸν Κοραῆ, τὸ 1802 τὸ Πατριαρχεῖο τὸν περιέλαβε μεταξὺ τῶν ἐπιτρόπων ποὺ ὄρισε στὴν ὑπὸ ἀνασύσταση σχολὴ τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἀργότερα ὁ ἴδιος ἐθεωρεῖτο ὡς ὁ κατεξοχὴν ἐκπρόσωπος τῶν δυνάμεων ποὺ ἔπρεπε νὰ καταπολεμηθοῦν καὶ ἐπωνύμως ἢ ἀνωνύμως ἐκκλησιαστικοὶ κύκλοι καταφέρονταν ἐναντίον του. Τὸ 1814, ὁ Κύριλλος ΣΤ' καὶ ὁ Μ. Διερμηνέας Ἰάκωβος Ἀργυρόπουλος προσκάλεσαν τὸν Κούμα νὰ ἀναλάβει τὴ σχολαρχία τῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς ὕστερα ὅμως ἀπὸ πέντε περίπου χρόνια ὁ ἴδιος εἶχε καταστῆ, ὅπως εἶδαμε, στόχος τῶν περισσότερων ἀντιδραστικῶν κύκλων τῆς Πόλης.

Παρόμοιες διακυμάνσεις παρουσίαζε καὶ ἡ στάση τῶν διαφωτιστῶν. Παρὰ τὶς ὀξύτητες καὶ τὶς ἀντιπαραθέσεις, εἶναι προφανὲς πὼς ἡ Ἐκκλησία ὡς φορέας καὶ ρυθμιστὴς τῆς παιδείας τοῦ Γένους δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ἀγνοηθεῖ ἢ νὰ παραμεριστεῖ ἀπὸ αὐτοῦς. Ἐπιπλέον, στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἐκκλησίας φωτισμένοι ἱεράρχες εἶχαν ἐπιδείξει προοδευτικὲς ιδέες καὶ ἐπαινοῦνταν γιὰ τὴ σοφία καὶ τὸ ἦθος τους ἀπὸ διαφωτιστὲς λογίους. Ὁ Κοραῆς¹⁴¹ π.χ. ἐπαινοῦσε ὀνομαστικά τὸν Δοσίθεο Οὐγγροβλαχίας καὶ τὸν Ἰγνάτιο πρῶην Ἄρτης καὶ κατόπιν Οὐγγροβλαχίας καὶ δὲν παρέλειπε νὰ ἀναφέρεται ἐπαινετικά σὲ φωτισμένους ἱεράρχες τῆς ἐποχῆς του, ἰδίως ὅσους προσέφεραν βοήθεια σὲ νέους νὰ σπουδάσουν στὴ Δύση. Τὸ 1809,

140. Ὁ Κοραῆς εἶχε ἔλθει σὲ προστριβὴ μὲ τὸν Γρηγόριο λόγῳ τοῦ θέματος τῆς διακοπῆς τῆς μισθοδοσίας τοῦ φίλου του Πρωτοψάλτη Λώτου, βλ. Καὶ Νικόλαος Γρ. Ζαχαρόπουλος, *Γρηγόριος Ε', σαφὴς ἔκφρασις τῆς ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 24-28.

141. *Προλεγόμενα*, σ. 149, 430 καὶ σποραδικά. Ἐπίσης, *Συλλογὴ τῶν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Βιβλιοθήκην, καὶ τὰ Πάρεργα Προλεγομένων καὶ ἀτάκτων* σ. 323, 520.

ἐπαινοῦσε τὸν Πατριάρχη, τὴν Ἱερὰ Σύνοδο καὶ ταγοὺς τοῦ Γένους διότι συνιστοῦσαν καὶ προστάτευαν «σχολεῖα τῶν ἐπιστημῶν», καὶ μάλιστα ὁ Πατριάρχης «καταγίνεται ὅλος διόλου εἰς τὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος»¹⁴². Ὡστόσο, μετὰ τὴ σκλήρυνση τῆς στάσης τῆς Ἐκκλησίας, στράφηκε καὶ ἐκεῖνος μὲ δριμύτητα κατὰ τοῦ Γρηγορίου Ε΄.

Ἡ κριτικὴ τοῦ Κοραῆ, ὅπως καὶ ἄλλων διαφωτιστῶν μὲ τοὺς ὁποίους ὁ ἴδιος βρισκόταν σε μεγάλη διαμάχη γιὰ τὸ γλωσσικὸ ζήτημα, ὅπως ἦταν ὁ Νεόφυτος Δούκας, δὲν στρεφόταν κατὰ τῆς Ἐκκλησίας γενικῶς, ἀλλὰ κατὰ φαινομένων καὶ συμπεριφορῶν: τῆς ἀμάθειας τοῦ κλήρου, τῆς σιμωνίας κ.ἄ. Πίστευαν ὅτι αὐτὰ τὴν τραυμάτιζαν καὶ τὴν ἀπομάκρυναν ἀπὸ τὸ γνήσιο ἐκκλησιαστικὸ πνεῦμα καὶ ἦθος. Τὰ θεωροῦσαν καθαυτὰ κατακριτέα, πολὺ περισσότερο ἐφόσον κατέληγαν εἴτε νὰ ἀπομακρύνουν τὸ ποίμνιο ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία καὶ νὰ δίνουν ἓνα κακὸ παράδειγμα, εἴτε νὰ κρατοῦν τοὺς χριστιανοὺς δέσμιους τῶν δεισιδαιμονιῶν καὶ τῆς περιορισμένης παιδείας, προωθώντας παράλληλα φοβικές, σκοταδιστικὲς καὶ ἐθελοδούλες ἀπόψεις.

Παρατηρεῖται, ἐπίσης, ὅτι ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς νεωτεριστὲς λογίους ἀφιέρωσαν τὰ ἔργα τους σὲ Πατριάρχες καὶ ἀρχιερεῖς ὅπως ὁ Νεόφυτος Βάμβας στὸν λόγιό Πατριάρχη Κύριλλο ΣΤ΄ (1813-1818)¹⁴³, ὁ Ἄνθιμος Γαζῆς στὸν Γρηγόριο Ε΄¹⁴⁴ καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος¹⁴⁵ στὸν μητροπολίτη Ἐφέσου Διονύσιο Καλλιάρχη. Ἐνδεχομένως, αὐτὸ μπορεῖ νὰ ὀφειλόταν ἐνίοτε σὲ λόγους πολιτικῆς, ὅπως στὴν περίπτωση ἀλλαγῆς τῆς ἀφιέρωσης βιβλίου τοῦ Διονυσίου Πύρρου ἀπὸ τὸν Κύριλλο ΣΤ΄ στὸν Γρηγόριο Ε΄ μετὰ τὴν ἀλλα-

142. Συλλογὴ τῶν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Βιβλιοθήκην, καὶ τὰ Πάρεργα Προλεγομένων καὶ ἀτάκτων, σ. 321, 323-324, 347. Ὁ Κ. Θ. Δημαράς, ὁ.π., σ. 365, θεωρεῖ ὅτι ὁ Κοραῆς ἀναφέρεται στὸν Γρηγόριο Ε΄, τὸ δεύτερον (1806-1808), καὶ μετὰ τὴν ἀλλαξοπατριαρχία, ἴσως στὸν Καλλίνικο Ε΄, τὸ δεύτερον (1808-1809). Δὲν γνωρίζω ἂν θὰ μποροῦσε νὰ ἐννοεῖ καὶ τὸν Ἱερεμία Δ΄ (1809-1813). Γιὰ τὴ μεταξὺ τοῦ Κοραῆ καὶ Γρηγορίου Ε΄ σχέση βλ. στὸ ἴδιο, σ. 361-368.

143. Στοιχεῖα τῆς Φιλοσοφικῆς Ἠθικῆς συνταχθέντα διὰ τὴν φιλομαθῆ νεότητα τῶν Γραικῶν, Βενετία 1818. Τῆς ἀφιέρωσης ἔπεται γράμμα τοῦ Κυρίλλου 14 Ὀκτωβρίου 1817, χωρὶς σελιδαρίθμηση. Γιὰ τὴν ἀλλαγὴ τῆς ἀφιέρωσης τοῦ βιβλίου τοῦ Διονυσίου Πύρρου, βλ. Γεώργιος Λαγανάς, «Ἡ Γεωγραφία» τοῦ Διονυσίου Πύρρου καὶ ἡ ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ του στὸν Κύριλλο Ζ΄», Ὁ Ἑραριστής, τ. 22(1999), σ. 275-280.

144. Ἄνθιμος Γαζῆς, Βιβλιοθήκης Ἑλληνικῆς βιβλία δύο Περιέχοντα κατὰ χρονικὴν πρόοδον τὰς περὶ τῶν ἐξόχων Ἑλλήνων Συγγραφέων τὰς βεβαιωτέρας εἰδήσεις. Συνεραρισθέντα ἐκ παλαιῶν καὶ νεωτέρων Κριτικῶν, καὶ ἐκδοθέντα ὑπὸ Ἀνθίμου Γαζῆ τοῦ Μηλωτοῦ. Τόμος Α΄ Περιέχων τὸ Πρῶτον Βιβλίον, Βενετία 1807, τ. Α΄, σ. ζ΄-ι΄.

145. Κατήχησις ἢ Ὁρθόδοξος Διδασκαλία, χωρὶς σελιδαρίθμηση.

ξοπατριαρχία, δὲν ἀλλάζει ὡστόσο τὸ γεγονός πῶς οἱ διαφωτιστές ἐπιθυμοῦσαν νὰ διατηροῦν καλὲς σχέσεις μὲ τὴν Ἐκκλησία καὶ δὲν διαφωνοῦσαν σὲ ὅλα μαζί της.

Εἶναι προφανὲς πῶς σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις οἱ ἐντάσεις, ἀλλὰ καὶ οἱ μετριοπαθεῖς ἢ καὶ συμφιλιωτικὲς ἀπόπειρες, εἴτε ἐκ μέρους τῆς Ἐκκλησίας εἴτε ἐκ μέρους τῶν διαφωτιστῶν, ἀποτελοῦσαν συγκυριακὰ φαινόμενα, διπλωματικὲς κινήσεις ποὺ προσπαθοῦσαν νὰ ἐκτονώσουν τὶς ἔντονες ἀντιπαραθέσεις ἢ νὰ ἐξυπηρετήσουν συγκεκριμένες περιστάσεις, ἀκόμη καὶ προσωπικὲς βλέψεις. Παρὰ ταῦτα δὲν μποροῦν νὰ ἀμφισβητηθοῦν στὸ σύνολό τους ὅλες οἱ ταυτίσεις ἀπόψεων ἢ οἱ προσπάθειες σύγκλισης σὲ θέματα παιδείας μεταξὺ ἱεραρχῶν ἢ συντηρητικῶν λογίων καὶ διαφωτιστῶν ποὺ ἤδη ἔχουν σημειωθεῖ. Κάποτε παρατηροῦνται μάλιστα συγκλίσεις καὶ σὲ μὴ ἀναμενόμενα θέματα.

Ὁ Χρῦσανθος Νοταρᾶς¹⁴⁶, ὁ Ἰώσηπος Μοισιόδαξ¹⁴⁷ ἀλλὰ καὶ ὁ Κοραῆς¹⁴⁸ τόλμησαν νὰ προτείνουν ὡς πολὺ προτιμότερη τὴν ἴδρυση σχολείων ἀντὶ μοναστηριῶν· ἐνῶ τὴν περίοδο τῆς μεγάλης ὄξυνσης τῶν ἀντιδράσεων κατὰ τοῦ Διαφωτισμοῦ, γιὰ νὰ περιοριστοῦμε χρονικὰ μόνο σὲ αὐτήν, ὁ Πατριάρχης Νεόφυτος Ζ΄ ἐνέκρινε τὴ μετατροπὴ τῆς μονῆς Χρυσοπηγῆς Στεμνίτσης καὶ τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὴ Νάξο σὲ σχολεῖα¹⁴⁹. Ὁ συντηρητικὸς Μιχαὴλ Περδικάρης¹⁵⁰, ἐπίσης, ἀφοῦ κατέκρινε τὸν κληρὸ γιὰ τὴν ἄγνοιά του, πρότεινε: «Εἰς κάθε μοναστήριον κτίσατε ἱερὸν σχολεῖον, καὶ εἰ δυνατόν, ἐγκύψατε ὅλοι εἰς τὴν μελέτην», ἀναγνωρίζοντας ἔτσι πῶς εὐσταθοῦσε ἡ συνήθης κατηγορία τῶν νεωτεριστικῶν κύκλων περὶ ἀμάθειας τοῦ κληρῶν. Ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος εὐαγγελιζόταν τὴν ἀνάγκη καλῆς ἐκμάθησης τῆς ἀρχαίας γλώσσας γιὰ λαϊκοὺς καὶ κληρικοὺς γιὰ τὴν ὀρθὴ κατανόηση τῶν ἐκκλησιαστικῶν, φιλοσοφικῶν, φιλολογικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν κειμένων καὶ παράλληλα τὴν τελειοποίησιν τῆς κοινῆς ἐλληνικῆς γλώσσας,

146. «Θέσις πρώτη ὅτι πρέπει ἀναγκαίως νὰ προκρίνεται ἡ οἰκοδομὴ καὶ κατάστασις τῶν σχολείων ἀπὸ τὴν οἰκοδομὴν καὶ κατάστασιν τῶν κοινοβίων καὶ μοναστηριῶν», στὸ Θέσεις τινὲς περὶ τῆς οἰκοδομῆς τῶν σχολείων..., Κώδικας ΜΠΤ 411, σ. 217. Βλ. καὶ Πηνελόπη Στάθη, σ. 107-108.

147. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Ἰώσηπος Μοισιόδαξ*, σ. 329.

148. Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Προλεγόμενα*, σ. 268-269 καὶ *Συλλογὴ τῶν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Βιβλιοθήκην, καὶ τὰ Πάρεργα Προλεγομένων καὶ ἀτάκτων* σ. 348-349.

149. Δημήτρης Ἀν. Γαλανοπούλου, *ὁ.π.*, σ. 146.

150. Λ. Βρανούσης, «Ρήγας ἢ κατὰ ψευδοφιλελλήνων», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου*, τ. 11 (1961), σ. 59-61.

ἀναγνωρίζοντας τὴν περίοδο ἐκείνη τὸν Κοραῆ «ὡς μεγάλον ἀρχηγὸν καὶ ὁδηγόν» γιὰ τὴν «κάθαρσιν καὶ τελείωσιν... τῆς γλώσσης τοῦ ἔθνους»¹⁵¹. Ὁ Κοραῆς, ποὺ συχνότατα ἐπιχειρηματολογοῦσε ἐπικαλούμενος χωρία τῆς Ἁγίας Γραφῆς σὲ πλείστα κείμενά του, ἀπέκρουε ὅσους τὸν κατηγοροῦσαν ὡς «Λουθηρόφρονα», δηλώνοντας: «εἶμαι τέκνον τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, εἰς αὐτὴν γεννημένος, μὲ αὐτὴν ἐνωμένος, καὶ τὸ αὐτὸ Σύμβολον τῆς πίστεως ὁμολογῶν»¹⁵² καὶ πίστευε στὴν ἀνάγκη διδασκαλίας τῆς χριστιανικῆς κατῆχησης.

Τὰ ρεύματα τῆς συντήρησης καὶ τῆς νεωτερικότητος παρουσίαζαν καὶ τὰ δύο διαβαθμίσεις, διαφοροποιήσεις, συγκλίσεις καὶ ἀποκλίσεις μεταξὺ τῶν ὁπαδῶν τους σὲ συλλογικὸ καὶ ἀτομικὸ ἐπίπεδο στὸ ἐσωτερικὸ τους. Οἱ θεωρητικὲς τους ἀπόψεις εἶχαν ἄμεση ἐπίδραση στὴν ἐκπαίδευση ἐνῶ τὸ εἶδος τῆς ἐκπαίδευσης, μὲ τὴ σειρὰ του, διαμόρφωνε τὴν πνευματικὴ συγκρότηση, τὶς ἐπιστημονικὲς καὶ ἰδεολογικὲς προσλήψεις καὶ κατευθύνσεις τῶν σπουδαστῶν. Οἱ ὑπαρκτὲς διαφοροποιήσεις στὸ ἐσωτερικὸ ἐκάστου ρεύματος, τῶν νεωτεριστῶν καὶ τῶν συντηρητικῶν δηλαδὴ, ἐπέτρεπαν ἐνίοτε τὸν μετριοπισμὸ τῶν ἀκραίων ἀντιθέσεων.

Δὲν εἶναι ἡ πρώτη φορὰ ποὺ ἐπισημαίνεται ἡ ὑπαρξὴ στοιχείων ποὺ φανερώνουν περιπτώσεις συγκλίσεων μεταξὺ τῶν ρευμάτων τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τοῦ Συντηρητισμοῦ¹⁵³. Ὅσα προαναφέρθηκαν συνηγοροῦν στὴν ὑπόθεση

151. «Λόγος περὶ τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας ἐκφωνηθεὶς κατὰ τὴν δ' Σεπτεμβρίου αἰω' ἔτους εἰς τὴν ἑορτὴν τῆς ἐνάρξεως τοῦ Γ' ἔτους τῆς κατὰ τὴν Σμύρνην Φιλολογικῆς Σχολῆς», *Τὰ σωζόμενα φιλολογικὰ συγγράμματα*, τ. Α', σ. 1-25.

152. Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Συμβουλὴ τριῶν ἐπισκόπων, ἐπισταλθεῖσα, κατὰ τὸ 1553 ἔτος, πρὸς τὸν Πάπαν Ἰούλιον τὸν Τρίτον Μεταφρασθεῖσα ἀπὸ τὴν λατινικὴν γλῶσσαν, καὶ μὲ σημειώσεις ἐξηγηθεῖσα*, Λονδίνο 1820, σ. XIV- XV. Πρβλ. καὶ τὴν ἀντίστοιχη ὁμολογία τοῦ Βενιαμὶν τοῦ Λεσβίου, Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος, *Τὰ σωζόμενα φιλολογικὰ συγγράμματα*, τ. Α', σ. 436. Ὁ πρωτ. Γεώργιος Μεταλληνός, *Παράδοση καὶ ἀλλοτρίωση. Τομὲς στὴν πνευματικὴ πορεία τοῦ νεώτερου Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὴ μεταβυζαντινὴν περίοδο*, Ἀθήνα 2001, σ. 149-190, ὅμως, θεωρεῖ ὅτι ὁ Κοραῆς δὲν εἶχε ἐπαφὴ μὲ τὴν ὀρθόδοξη πνευματικὴ ἰσχύς.

153. Πρβλ. Ἀντώνιος-Αἰμίλιος Ταχιᾶς, «Διαφωτισμὸς καὶ Συντηρητισμὸς: Οἱ πνευματικὲς τάσεις μέσα στὸν Ἑλληνικὸ χῶρο κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα», *Θεολογία*, τ. 84, τεῦχος 10 (2013), σ. 121-132. Τὴν ἀποψη αὐτὴ εἶχε ἐκφράσει καὶ πρὸ ἐτῶν ὁ Νικόλαος Ζαχαρόπουλος: *Ὁ Δωρόθεος Βουλγαρισμὸς ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνεκδότων αὐτοῦ ἐπιστολῶν*, Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορία, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 88, ὑπόσημ. 1. Ὁ Ζαχαρόπουλος, μάλιστα, πρότεινε ὡς ὀρθότερη τὴν τριχοτόμηση τῆς μερίδας τῶν συντηρητικῶν σὲ ἄκρως συντηρητικὸς, μετριοπαθεὶς καὶ φιλελευθέρους. Παρόμοιες ἐνδείξεις φαίνεται ὅτι ἐντοπίζει καὶ ὁ Βασίλειος Μακρίδης, ὅ.π., *Κληρονομία*, τ. 29, τεύχη Α'-Β' (1997), ἀνάτυπο, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 164-201.

πὼς ἴσως δὲν ἦταν τόσο ἀγεφύρωτες οἱ διαφορὲς μεταξὺ τῶν πιὸ νηφάλιων συντηρητικῶν καὶ προοδευτικῶν κύκλων στὸ θέμα τῆς παιδείας, ὅσο φαίνεται νὰ δείχνουν οἱ ἀπόλυτοι καὶ ὀξεῖς χαρακτηρισμοὶ ποὺ ὄχι σπάνια ἐκτοξεύονταν ἐκατέρωθεν ἀπὸ τοὺς φανατικότερους. Ἐξάλλου, ἡ παιδεία δὲν ἦταν τὸ μοναδικὸ ἰδεολογικὸ πεδίο τριβῆς καὶ πίσω ἀπὸ τὴ διαμάχη γι' αὐτὴν ὑποκρύπτονταν πολλοὶ ἄλλοι λόγοι ποὺ ὄξυναν τὶς καταστάσεις. Ἡ δυσκολία νὰ διακρίνει κανεὶς εὐκόλα τὴν ἀλήθεια μεταξὺ τοῦ φαίνεσθαι καὶ τοῦ εἶναι προβάλλεται στὴν ἀρχὴ τοῦ κειμένου τοῦ Δημητρίου Καταρτζῆ¹⁵⁴: «Ἐγκώμιο τοῦ φιλοσόφου, μακαρισμοῦ τοῦ ὀρθοδόξου, φόγος τοῦ ἀθέου, ταλάνισμα τοῦ δεισιδαίμων (sic)». Γράφει: «Δὲν ἤξεύρω ποιὸ νὰ ἴναι τὸ δυσκολώτερο ἀπ᾽ τὰ δύο: τὸ νὰ διακρίνη τινὰς ἐκεῖνα ποὺ μοιάζουν καὶ δὲν εἶν' ὅμοια, ἢ τὸ νὰ συνάπτῃ ἐκεῖνα ποὺ συμφωνοῦν καὶ δὲν φαίνονται τέτοια. Τί πρᾶγμα περνᾷ στὸν κόσμον μᾶλλον νὰ ἴναι ὅμοιο σὰν τὴ φιλοσοφία μὲ τὴν ἀθεΐα, ἢ τὴ χριστιανοσύνη μὲ τὴ δεισιδαιμονία της, κ' εἶναι μὲ τὴν ὀλότη διαφοροτικά; Ἡ τί πρᾶγμα φαίνεται περισσότερο νὰ διαφέρ᾽ ἀπ᾽ τὴ φιλοσοφία κ' ὀρθοδοξία, ἢ ἀπ᾽ τὴ δεισιδαιμονία καὶ ἀθεΐα, κ' εἶναι σχεδὸν τὰ αὐτά;»

Συνοψίζοντας, παρατηροῦμε πὼς παρὰ τὶς ἀλλαγὲς στὶς ἀπόψεις γιὰ τὴν παιδεία, τουλάχιστον δύο ἀπὸ αὐτὲς διατηρήθηκαν διαχρονικὰ καθ' ὅλη τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας: ἡ σταθερὴ πεποίθηση στὴν ἀξία της ὡς ὑπέρτατου ἀγαθοῦ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους καὶ ἡ ἀπόλυτη ἀναγκαιότητά της γιὰ «τὴν ἐπίδοσιν τοῦ ἡμετέρου Γένους». Σὲ αὐτὲς ὑπῆρχε ἀπόλυτη συμφωνία ὄλων. Καὶ οἱ δύο αὐτὲς ἀντιλήψεις μπορεῖ κατ' ἀρχὴν νὰ φαίνονται ἴσως αὐτονόητες σήμερα, μολονότι δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι κατὰ βάθος ἰσχύουν ἀπολύτως στὸ ἀξιακὸ σύστημα τῶν σύγχρονων κοινωνιῶν ὡστόσο, κάτω ἀπὸ τὶς ἐπικρατοῦσες συνθήκες στὸν ὑπόδουλο ἑλληνισμὸ τοὺς παλαιότερους ἰδίως αἰῶνες, ἡ ἀνάδειξη τῆς σημασίας τῆς παιδείας σὲ αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο ἀποτελοῦσε ἓνα πνευματικὸ καὶ ἠθικὸ ἐπίτευγμα καθόλου αὐτονόητο. Στους μεταβυζαντινοὺς αἰῶνες ἡ παιδεία ἐθεωρεῖτο ὑπέρτατο ἀγαθὸ γιὰ θεολογικοὺς λόγους συνεχίζοντας ἀδιάσπαστα τὴ βυζαντινὴ παράδοση. Ἡ ἠθικὴ καὶ κοινωνικὴ διάσταση καὶ συμβολὴ τῆς παιδείας στὰ ἐγκόσμια, χωρὶς νὰ ἀγνοοῦνται, ἀποτελοῦσαν προϋποθέσεις καὶ συμπληρωματικοὺς παράγοντες γιὰ τὴν ἐπίτευξη τελικῶς τῆς πνευματικῆς εὐδαιμονίας. Οἱ ἀντιλήψεις αὐτὲς παρέμειναν σχετικὰ ἀμετάβλητες στοὺς συντηρητικὸς κύκλους μέχρι τὴν Ἐπανάσταση καὶ ἀναμφισβήτητα ἐπηρέαζαν σταθερὰ ἓνα μεγάλο μέρος τῆς κοινωνίας.

154. Ὁ.π., σ. 72.

Σταδιακά, ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰώνα, τὸ θεωρητικὸ περιεχόμενον τῆς παιδείας διευρύνθηκε ἐντυπωσιακὰ καὶ ἐκκοσμηκεύθηκε παρακολουθώντας μὲ κάποια καθυστέρηση τὶς ἐπιστημονικὲς καὶ φιλοσοφικὲς ἐξελίξεις τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Ἡ θρησκευτικὴ διάσταση τῆς παιδείας ὅμως δὲν ἐγκαταλείφθηκε ποτέ, οὔτε ἡ ἠθικὴ καὶ κοινωνικὴ τῆς σημασία, στὴν ὁποία, ἀντιθέτως, δόθηκε μεγάλη ἔμφαση. Ἡ ἄποψη ὅτι σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς τοῦ παιδιοῦ καὶ τῶν νέου ἦταν νὰ ἀποβεῖ «ἐνάρετος ἄνθρωπος, εὐσεβὴς χριστιανός, ἀγαθὸς πολίτης» τὸ δηλώνει καθαρά. Τονίστηκαν ὅμως ἀκόμη οἱ οἰκονομικὲς καὶ πολιτικὲς συνέπειες τῆς ἀνάπτυξης καὶ ἐξάπλωσης τῆς παιδείας.

Μπορεῖ νὰ μὴ διαθέτουμε ποσοτικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἔκταση τῆς ἐπίδρασης τῶν ιδεῶν τῆς νεωτερικότητος στὸν ἑλληνικὸ πληθυσμὸ, ἀλλὰ εὐλόγα εἰκάζεται ὅτι ἡ ἐπίδραση αὐτὴ ἦταν περιορισμένη σὲ μιὰ ἐλίτ λογίων καὶ σπουδαστῶν, ἐμπόρων τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ τῆς διασπορᾶς, ἀνθρώπων ποὺ εἶχαν συνήθως σχέση μὲ τὴν Εὐρώπην. Τὸ βέβαιον ὅμως εἶναι πὼς οἱ ιδέες αὐτὲς ἐπηρέασαν σημαντικὰ καὶ ἄμεσα ἐκείνους ποὺ οὐσιαστικὰ προετοίμασαν τὴν Ἐπανάσταση καὶ ἔδρασαν σὲ αὐτὴ καὶ μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο διαδραμάτισαν κάποιο ρόλον στὴν ὀργάνωση καὶ στὴ μετέπειτα λειτουργία τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Στὸν Ἄγωνα, ὅμως, συμμετεῖχαν ἐπίσης οὐσιαστικὰ καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι, μέλη τῆς Ἐκκλησίας, συντηρητικοὶ λόγιοι, Φαναριῶτες, ὀλιγογράμματοι ἄστοί, ἀπαίδευτοι χωρικοὶ καὶ ναῦτες, κλέφτες καὶ ἀρματολοί. Τὸ νέο ἑλληνικὸν κράτος, μὲ τὰ προβλήματα καὶ τοὺς ἀνταγωνισμοὺς ποὺ τόσο τοῦ κόστισαν, συναναπαρτίστηκε ἀπὸ ὅλους αὐτοὺς. Τελικὰ, προέκυψε μιὰ σύνθεση, ἴσως γιὰτὶ ὁ σκοπὸς ἦταν μεγαλύτερος ἀπὸ τὰ ἄτομα, τὶς ὁμάδες καὶ τὶς διαφορὰς τους.